

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

факультет політичних наук

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ _____ ” _____ 20 ____ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему: **УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР У ФЕНОМЕНІ ЛІСОВЧИКІВ**

Керівник:

д. і. н., професорка

Міронова Ірина Сергіївна

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент:

директорка Центрального
державного архіву вищих органів
влади та управління України,

д. і. н., професорка

Левченко Лариса Леонідівна

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконав:

здобувач VI курсу групи 634 М

Макарішин Сергій Вікторович

(П.І.Б.)

Спеціальності:

032 «Історія та археологія»

(шифр і назва спеціальності)

ОПІ:

«Історія та археологія»

Миколаїв – 2025 рік

Інститут, факультет,
відділення

факультет політичних наук

Кафедра, циклова комісія

кафедра історії

Рівень вищої освіти

другий (магістерський)

Спеціальність

032 «Історія та археологія»

ОПП / ОНП

«Історія та археологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ ” 2025 року

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Макарішину Сергію Вікторовичу

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Український фактор у феномені лісовчиків

керівник роботи: Міронова Ірина Сергіївна, д.і.н., професорка

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від
«16» червня 2025 року № 147.

2. Строк подання студентом проекту (роботи) 12 листопада 2025 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом кваліфікаційної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)

не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Міронова І.С.		
Розділ 1	Міронова І.С.		
Розділ 2	Міронова І.С.		
Розділ 3	Міронова І.С.		
Висновки	Міронова І.С.		

7. Дата видачі завдання 16.06.2025**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2025	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	вересень 2025	
3.	Розділ 2. Формування, організація та військова активність лісовчиків	вересень 2025	
4.	Розділ 3. Український компонент у складі лісовчиків	жовтень 2025	
5.	Висновки	жовтень 2025	
6.	Переддипломна практика	22.09 – 05.10. 2025	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	жовтень 2025	
8.	Попередній захист	12.11.2025	
9.	Рецензія на дипломну роботу	21.11.2025	
10.	Захист дипломної роботи	17.12.2025	

Здобувач

(підпис)

Макарішин С. В.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Міронова І. С.

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	11
1.1. Історіографія проблеми лісовчиків	11
1.2. Джерельна база	27
1.3. Методологія та методи дослідження.....	41
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ВІЙСЬКОВА АКТИВНІСТЬ ЛІСОВЧИКІВ.....	45
2.1. Особливості виникнення лісовчиків	45
2.2. Московські кампанії	55
2.3. Дії лісовчиків у Тридцятирічній війні	62
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКИЙ КОМПОНЕНТ У СКЛАДІ ЛІСОВЧИКІВ	71
3.1. Підстави для долучення українського культурно-етнічного елементу до лав лісовчиків	71
3.2. Антропонімічні, географічні та лінгвістичні свідчення українського елементу у лісовчицьких загонах	81
ВИСНОВКИ.....	100
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	106

ВСТУП

Проблематика участі українського елементу в політичних та військових процесах початку XVII століття традиційно асоціюється передусім із діяльністю запорозького козацтва. У науковій традиції саме запорозьке військо постає головним репрезентантом української збройної сили та політичної суб'єктності ранньомодерного періоду. Проте поза увагою залишається цілий спектр явищ, у яких український фактор відігравав не менш важливу роль, але не був предметом системного і всебічного дослідження. Одним із таких феноменів є діяльність лісовчиків – військової формації Речі Посполитої, що вирізнялася особливою тактикою, соціальним складом і динамічним характером участі у воєнних кампаніях першої половини XVII століття.

Актуальність теми зумовлена насамперед недостатнім ступенем її наукової розробки. У сучасній історіографії лісовчики зазвичай постають у вигляді коротких енциклопедичних згадок або фігурують у контексті загальних описів воєнних подій доби Сигізмунда III Вази. Більшість наукових праць лише побіжно торкаються цього питання, не приділяючи належної уваги етнічному складу загонів, соціокультурним особливостям їхніх учасників чи впливу різних національних елементів на формування бойової ідентичності спільноти. Водночас український компонент, присутній у рядах лісовчиків, може виявитися ключовим для розуміння специфіки їхньої організації, дисципліни, системи цінностей та військової поведінки.

Актуальність підсилюється також тим, що дослідження лісовчиків у контексті української історії дозволяє вийти за межі традиційного бачення участі українців у подіях початку XVII століття виключно через призму козацтва. Такий підхід розширює рамки історичного аналізу, демонструючи, що український етнічний та культурний фактор відігравав роль не лише в автономних військових структурах, але й у ширших політичних і воєнних процесах Речі Посполитої та Центрально-Східної Європи загалом. У цьому

полягає не лише історіографічна, але й світоглядна актуальність теми – адже вона дозволяє по-новому оцінити масштаби залученості українського населення у транснаціональні процеси ранньомодерної доби.

Об'єктом дослідження є феномен лісовчиків як іррегулярного військового формування ранньомодерного часу та його прояви на території сучасної України.

Предметом дослідження виступає роль українського соціокультурного та військового контексту у формуванні, діяльності та специфіці лісовчиків, зокрема вплив місцевих традицій, військових практик та політичних умов на їхню організацію та активність.

Метою дослідження є виявлення та аналіз українського фактора у формуванні, діяльності та культурно-військовій ідентичності лісовчиків як феномену військової історії Речі Посполитої початку XVII століття.

Відповідно до поставленої мети, у роботі передбачається виконання таких основних завдань:

- Проаналізувати стан наукової розробки проблеми лісовчиків у вітчизняній та зарубіжній історіографії, окреслити основні підходи, тенденції та лакуни у вивченні даної теми.

- Охарактеризувати джерельну базу дослідження, визначити типологію доступних джерел (наративних, актових, мемуарних, епістолярних тощо) та оцінити їхню інформативність і репрезентативність щодо вивчення українського фактора у феномені лісовчиків.

- Обґрунтувати методологічні засади дослідження, визначити принципи, методи та підходи, що забезпечують комплексний аналіз історико-культурних і військово-політичних аспектів теми.

- Розкрити специфіку виникнення та функціонування лісовчиків як військової формації Речі Посполитої, зокрема в аспекті її соціальної природи, організаційних принципів і військової тактики.

- Дослідити участь лісовчиків у військових кампаніях першої половини XVII століття, зокрема у московських війнах та у Тридцятирічній війні, з

метою виявлення особливостей їхньої діяльності в різних політичних контекстах.

– Визначити роль українського етнокультурного елементу у формуванні та розвитку лісовчиків, з'ясувати підстави й умови залучення українців до цієї військової спільноти.

– Проаналізувати антропонімічні, географічні та лінгвістичні свідчення, що засвідчують присутність українського елементу у складі лісовчицьких загонів, і оцінити їхнє значення для реконструкції українського фактора в цьому явищі.

Географічні рамки дослідження збігаються з територією діяльності загонів – Центрально-Східна Європа.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1604 рік – другу половину 1630-х років. Нижньою хронологічною рамкою є 1604 рік, коли сформувалась перша солдатська конфедерація під керівництвом А. Лісовського, верхню – друга половина 1630-х років, коли феномен лісовчиків занепадає.

Методи дослідження ґрунтуються на поєднанні історичного, системного, культурно-антропологічного та дискурсивного підходів, що дозволяє комплексно аналізувати лісовчиків як іррегулярне військо формування Речі Посполитої XVII століття. У роботі застосовано методи аналізу, синтезу, порівняння та критичного джерелознавства, які дають змогу визначити їхню структуру, військові практики, соціальний і етнічний склад, а також оцінити різні інтерпретації цього феномену у джерелах різного походження. Такий підхід забезпечує всебічне розуміння ролі лісовчиків у військово-політичному та культурному контексті Центрально-Східної Європи XVII століття.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі системно реконструювати український фактор у феномені лісовчиків на основі комплексного аналізу різнотипних джерел – хронік, мемуарів, актових матеріалів і сучасних досліджень. Робота спрямована на виявлення питомої

ролі українського елементу у формуванні кадрового складу, тактичної культури та ментального образу лісовчиків як соціально-військової спільноти. Уперше робиться акцент не лише на участі окремих представників українського походження, але й на ширшому культурно-комунікативному впливі українського середовища на їхню ідентичність та військову практику.

Таким чином, дослідження відкриває можливість по-новому осмислити місце українців у структурі збройних сил Речі Посполитої, а також простежити процеси взаємовпливу між українською та західноєвропейською військовими традиціями. У цьому контексті робота має значний потенціал для розвитку історіографії ранньомодерної доби, пропонуючи оригінальний ракурс на вже відомі події та явища.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в уточненні ролі українців у військових процесах початку XVII ст., що дозволяє розширити традиційне уявлення про українську військову історію за межі козацтва. Результати дослідження можуть бути використані у навчальних курсах з історії України та Речі Посполитої, у студіях з військової історії та історіографії ранньомодерної доби. Запропонований підхід до ідентифікації українського елементу в складі лісовчиків (антропоніміка, географічні та культурні маркери) може застосовуватися для аналізу інших іррегулярних військових формацій. Матеріали роботи також придатні для публічної історії – музейних проєктів, реконструкцій та популяризації малодосліджених сторінок українського минулого.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки наукового дослідження оприлюднені на трьох міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях:

– Макарішин С. В. The role of Ukrainian Cossacks in the Lisovchyk detachments / Історія України та Європи в контексті збереження європейських цінностей: Міжнар. наук. конф. 8 листоп. 2024 р., м. Миколаїв : в рамках міжнар. проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of

European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези / Миколаїв : Видво ЧНУ імені Петра Могили, 2024. С. 134–136.

– Макарішин С. В. Тенденції розвитку кінноти в європейських арміях у XVI–XVII ст. / Європейські цінності в Україні: історичний аспект: Міжнар. наук. конф. 17 черв. 2025 р., м. Миколаїв : в рамках міжнар. проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези / Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2025. С. 105–109.

– Макарішин С. В. Антропонімія як індикатор культурної ідентичності у джерелах XVII століття / «Могилянські читання – 2025 : Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»: До 30-річчя ЧНУ імені Петра Могили. XXVIII Всеукраїнська щорічна науково-практична конференція: тези доповідей наукової секції «Історія та археологія». Миколаїв : Видво ЧНУ імені Петра Могили, 2025. С. 116–118.

Публікації.

– Міронова І., Макарішин С. Військова революція в Європі кінця 16 – початку 17 ст.: трансформація армій та інтеграція нерегулярних сил // Старожитності Лукомор'я. 2025. № 2 (29). С. 56–65.
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.2.332>

Структура дослідження зумовлена метою, завданнями та логікою наукового аналізу теми. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (восьми підрозділів) основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури (100 позицій). Загальний обсяг роботи становить 118 сторінок, із них основного тексту – 105 сторінок.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, розкривається наукова новизна та загальна структура роботи.

Перший розділ присвячено огляду стану наукової розробки проблеми лісовчиків у вітчизняній та зарубіжній історіографії, характеристиці

основних джерел дослідження, а також обґрунтуванню методологічних підходів, використаних у роботі.

Другий розділ розкриває процес виникнення лісовчиків, особливості їхньої організації, бойової тактики та військової служби. Окрема увага приділяється участі лісовчиків у московських кампаніях і Тридцятирічній війні як проявам їхньої військової активності у ширшому європейському контексті.

Третій розділ аналізує участь українського етнокультурного елементу у складі лісовчиків. У розділі розглядаються підстави та передумови залучення українців до лав цієї військової спільноти, а також антропонімічні, географічні та лінгвістичні свідчення, що підтверджують присутність українського фактору у її формуванні.

У висновках узагальнюються основні результати дослідження, формуються підсумкові положення щодо ролі українського фактору у феномені лісовчиків та визначаються перспективи подальшого вивчення теми.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми лісовчиків

Лісовчики – одне з найяскравіших і водночас суперечливих явищ в історії Речі Посполитої, яке поєднує елементи авантюристичності, високої військової майстерності та помітного культурного впливу. Цей специфічний корпус легкої кінноти, що сформувався у XVII столітті, набув відомості завдяки своїй незвичній організації, тактичним особливостям та участі в численних військових кампаніях. Водночас історіографічне осмислення лісовчиків залишається складним і неоднозначним. Дослідження їхньої діяльності найчастіше вписують у ширший контекст – військових реформ, польсько-московських війн чи образу козацтва в Речі Посполитій. Більшість науковців трактують лісовчиків як частину загального військового середовища, акцентуючи переважно їхню бойову ефективність, але набагато рідше аналізують соціальні, культурні чи політичні аспекти їхнього існування. Міфи, що супроводжували лісовчиків, сформували суперечливий образ підрозділу, якому часто приписували жорстокість і безжальність. Однак досі бракує всебічного дослідження їхньої внутрішньої організації, соціальної ролі та взаємодії з іншими групами суспільства. З огляду на це, історіографія лісовчиків потребує подальшого розвитку, оскільки багатовимірний характер цього військового формування вимагає комплексного підходу для повного розуміння його впливу на історію Речі Посполитої та ширший європейський контекст.

Вивчення історії лісовчиків, як і будь-яких інших неформальних військових структур, залишається складним завданням. Основна причина цього – брак безпосередніх документальних матеріалів, адже більшість відомостей походить зі сторонніх джерел, часто опосередкованих і нерідко суб'єктивних. Маврицій Дідушицький – дослідник лісовчиків – у своїй

фундаментальній двотомній праці зазначав: «Якщо століття сімнадцяте ім'я лісовчиків на весь світ трубою рознесло, то століття дев'ятнадцяте про них вже нічого не пам'ятає, і багато, навіть непоганих учених на їхній же (лісовчиків) вітчизні, сказати може, що наче тільки крізь сон щось про них знає»¹. Ця заувага влучно відображає занепад інтересу до цього явища, який, на жаль, простежується і сьогодні.

Попри те, що в багатьох дослідженнях лісовчики згадуються лише як один із підрозділів у складі армій, без глибшого аналізу їхньої специфіки чи унікальних рис, все ж існують праці, присвячені саме вивченню цього феномену та його впливу на події доби.

Формування лісовчиків відбувалося в тісному зв'язку з процесами, що супроводжували військову революцію в Європі кінця XVI – початку XVII століття. Цей тип нерегулярного війська виник як відповідь на нездатність держав забезпечити стабільне фінансування та централізоване утримання збройних сил. Коли ресурси вичерпувалися, а регулярні війська опинялися без належного постачання, частина солдатів самоорганізовувалася у солдатські конфедерації, які діяли поза рамками офіційного військового апарату. Саме з таких структур постали лісовчики – мобільні, агресивні, але ефективні в умовах локальних конфліктів загони, що сформувалися в ситуації послабленого державного контролю.

Проте ті ж процеси військової революції, що сприяли їхньому виникненню, зрештою зумовили і їхній занепад. Послідовне посилення централізації, зміцнення фінансових інституцій та становлення регулярних армій зробили існування лісовчиків анахронізмом у новій військовій системі. Їхня автономність і непередбачуваність почали сприйматися як загроза державному порядку, що зумовило поступову інтеграцію подібних загонів у структуру регулярного війська. Таким чином, лісовчики стали не лише продуктом, але й однією з жертв військової революції, яка визначила подальший розвиток європейських армій у напрямку дисципліни, уніфікації

¹ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, t. 1. Lwów, 1843. S. 5.

та централізованого управління.

У цьому контексті особливо важливим є розуміння самої концепції військової революції. Засадові положення цього історіографічного підходу були сформульовані Майклом Робертсом у 1955 році². У своїй праці він висунув тезу, що між 1560 і 1660 роками в Європі відбулася низка радикальних військових змін, які вплинули не лише на тактику й стратегію, а й на суспільну та політичну структуру тогочасних держав. До ключових рис військової революції М. Робертс відносив революцію в тактиці, збільшення масштабів війни, трансформацію стратегічних підходів і посилення ролі армії у внутрішньополітичному житті.

Концепція М. Робертса отримала як підтримку, так і критику від пізніших дослідників. Джеффри Паркер³, погоджуючись із базовими положеннями, розширив їх, наголосивши на значенні розвитку фортифікації, артилерії та глобального виміру європейської експансії. Водночас він поставив під сумнів надмірне зосередження М. Робертса на голландському прикладі, пропонуючи звернути більшу увагу на іспанський і французький досвід.

Джон Лінн⁴, розглядаючи еволюцію тактики, особливо у французькій армії, наголошував на поступовому характері змін, що ставить під питання саму «революційність» процесу. До історіографічної дискусії долучився й Джеремі Блек⁵, який запропонував концепцію «революції у військовій картографії», підкреслюючи важливість змін у просторовому мисленні як одного з чинників трансформації характеру війни. Сучасні дослідники, такі

² Roberts M. Military Revolution 1560–1660, found in *Military // Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, edited by Clifford J. Rogers, Westview Press, Inc.

³ Parker G. The «Military Revolution», 1560–1660 – a Myth? // *The Journal of Modern History*. 1976. Vol. 48, Issue 2 (June). 196 p.

⁴ Lynn John A. Tactical Evolution in the French Army, 1560–1660 // *French Historical Studies*. 1985. Vol. 14, No. 211. Duke University Press. 178 p.

⁵ Black J. A Revolution in Military Cartography?: Europe 1650–1815 // *The Journal of Military History*. 2009. Vol. 73, No. 1. 50 p. Black J. A Revolution in Military Cartography?: Europe 1650–1815 // *The Journal of Military History*. 2009. Vol. 73, No. 1. 50 p.

як Оллі Бекстрьом⁶, акцентують увагу на інституційних змінах, зокрема на трансформації бюрократичного апарату, що супроводжувала перехід до регулярних армій.

Одним із важливих напрямів сучасної історіографії військової революції є вивчення ролі периферійних спільнот у трансформаціях військової сфери Європи ранньомодерної доби. Зокрема, дедалі частіше дослідники звертаються до феномену українського козацтва як джерела поповнення нерегулярних формувань, зокрема лісовчиків. У працях Б. Варги⁷ та Д. Вирського⁸ наголошується на значній участі українських козаків у військових конфліктах поза межами власного регіону, зокрема у складі найманих частин Габсбурзької монархії. Це свідчить про гнучкість нерегулярних структур і про їхню інтегрованість у загальноєвропейський процес централізації військових систем.

Подібний погляд відображений і в працях українських істориків. Так, Михайло Грушевський в «Історії України-Руси»⁹ підкреслював значення Деулінського миру 1618 року, який залишив тисячі козаків без можливості законної військової активності на півдні, що сприяло їхньому переходу до участі у західноєвропейських кампаніях, включно зі служінням Габсбургам. Петро Сас¹⁰, зі свого боку, наголошував на важливості політичних домовленостей, зокрема польсько-запорозької угоди 1619 року, яка формально визначала умови найманої участі козаків у зовнішніх конфліктах. На особливу роль найманих військ у період національно-визвольної війни

⁶ Bäckström O. Military Revolution and the Thirty Years War 1618–1648: Aspects of Institutional Change and Decline. Helsinki: Helsinki University Press, 2023.

⁷ Варга Б. Украинские казаки на службе Габсбургов в международных военных конфликтах конца XVI – середины XVII в. *Дриновський збірник*. 2015 (8). С. 171–177.

⁸ Вирський Д. Українське козацтво у хроніці Я. І. Петриція (бл. 1622 та 1637 рр.). *Український історичний збірник*. Вип. 11. 2008. С. 40–45.

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7. Козацькі часи – до р. 1625. Київ, 1995. 624 с.

¹⁰ Сас П. Роставицька комісія та польсько-запорозька угода 1619 р. : монографія // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України : Наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 48–83.

1648–1657 рр. звертав увагу й Вадим Богданов¹¹. Усе це розширює уявлення про військову революцію, показуючи її не лише як суто західноєвропейське явище, а як мережу взаємопов'язаних трансформацій.

Однією з найвизначніших, найфундаментальніших і хронологічно найперших праць, присвячених виключно вивченню лісовчиків, є двотомна робота польського дослідника Мавриція Дідушинського «*Krótki rys dziejów i spraw lisowczyków*»¹², написана у 1843–1844 роках. Це перше систематичне дослідження, що комплексно висвітлює діяльність лісовчиків протягом усього періоду їхнього існування.

Спираючись на архівні матеріали, літописи та хроніки, М. Дідушинський аналізує не лише військові походи цих загонів, але й їхній вплив на соціальне, політичне та економічне життя Речі Посполитої та сусідніх держав. Як нерегулярні військові формування, вони поєднували риси найманців і мародерів, а їхнє існування стало помітним явищем військової культури XVII століття. Лісовчики не лише брали участь у війнах, але й своєю непередбачуваною поведінкою впливали на політичну стабільність регіону.

Важливо враховувати контекст створення праці. Вона була написана в середині XIX століття – доби становлення та активізації польського національного руху, що проявився, зокрема, у Листопадовому (1830–1831) та Січевому (1863–1864) повстаннях. Саме між цими подіями й була створена робота М. Дідушинського, а тому її патріотичний і польськоцентричний характер є природним для історіографічних тенденцій того часу.

Разом із тим, використовуючи це дослідження, слід виявляти обережність щодо інтерпретацій автора. Хоча М. Дідушинський наводить цінний фактичний матеріал і використовує низку джерел, частина яких нині недоступна, його висновки нерідко позначені емоційністю та ідеологічними

¹¹ Богданов В. С. Фактор найманого війська під час національно-визвольної війни 1648–1657 рр. *Наукові праці. Історія*. 2012. Вип. 168. Том 180. С. 13–16.

¹² Dzieduszycki M. *Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków*, t. 1. Lwów, 1843. 384 s.; Dzieduszycki M. *Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków*, t. 2. Lwów, 1844. 388 s.

установками романтизму. Тому аналітичні судження автора варто розглядати критично, відокремлюючи факти від романтично-патріотичних нашарувань.

Попри це, праця М. Дідушинського має значну історіографічну вагу: вона започаткувала традицію дослідження феномену лісовчиків і стала джерелом натхнення не лише для науковців, а й для письменників, які вбачали в цих загонах втілення героїзму, волелюбності та авантюрного духу Речі Посполитої.

Важливою та хрестоматійною є також робота Генрика Віснера 1978 року «Лісовчики»¹³. Це дослідження, що суттєво вплинуло на сучасну історіографію, присвячене всебічному аналізу діяльності цього військового формування. Г. Віснер уважно вивчає ключові аспекти функціонування лісовчиків – їхній соціальний статус, організацію, тактику ведення війни, стосунки з владою та вплив на навколишні суспільства.

Особливістю праці є її енциклопедичний характер, який забезпечує лаконічність, точність і високу структурованість викладу. Автор зосереджується на конкретних питаннях, надаючи чіткі відповіді, що робить книгу зручною для використання як довідкового видання. Це дозволяє швидко відшукати відомості про хронологію походів, чисельність загонів чи характеристики озброєння.

Разом з тим, енциклопедичний стиль накладає певні обмеження: фокусуючись на окремих аспектах, Г. Віснер інколи відходить від глибшого аналізу причинно-наслідкових зв'язків і ширшого історичного контексту. Через це складні соціальні, політичні й культурні процеси, пов'язані з існуванням лісовчиків, нерідко залишаються поза межами розгорнутої інтерпретації.

Попри такі обмеження, праця Генрика Віснера є вагомим джерелом знань для істориків, студентів і всіх, хто цікавиться історією Речі Посполитої та її військових формувань. Вона суттєво доповнює попередні дослідження, пропонуючи нові перспективи й фактичний матеріал, і посідає важливе місце

¹³ Wisner H. *Lisowczycy*. Warszawa, 1976. Książka i Wiedza. wyd.1. 355 s.

в бібліографії, присвяченій цій темі.

Книга Владислава Магнушевського «Зі справ елеарів польських»¹⁴, видана у 1976 році, є унікальним дослідженням, що розкриває маловідомі сторінки історії польських елеарів. У передмові автор наголошує, що його тривалий інтерес до цієї теми, який спочатку мав суто літературний характер, згодом привів до звернення безпосередньо до історичних джерел. Як зазначає В. Магнушевський:

«Цілком солідна, хоча й не систематична, робота з пошуку джерел дозволила мені віднайти значний обсяг невикористаних, упущених або лише поверхнево вивчених документів і матеріалів. Саме з цього, на перший погляд, побічного інтересу й виникло це дослідження»¹⁵.

Праця автора ґрунтується на широкому колі архівних матеріалів, багато з яких раніше не були належним чином опрацьовані. В. Магнушевський аналізує не лише військові кампанії та організаційну специфіку елеарів, а й їхній вплив на політичне життя Речі Посполитої.

Одна з найважливіших праць міжвоєнного періоду – стаття Т. Радзюкінаса «Lisowczycy»¹⁶, опублікована в *Przegląd kawaleryjski* у 1939 році. У ній автор подає стисло, але водночас надзвичайно інформативну історію діяльності лісовчиків, структуровану за принципом зміни їхніх командирів, що дозволяє простежити еволюцію цього формування в динаміці. Попри порівняно невеликий обсяг, дослідження охоплює ключові походи, внутрішню організацію та тактику лісовчиків, а також їхню роль у ширшому контексті воєнних кампаній Речі Посполитої. Стаття цінна як узагальнювальний матеріал, який дає цілісне уявлення про розвиток корпусу та формує базу для подальших, більш детальних студій.

¹⁴ Magnuszewski W. Z dziejow elearów polskich. Wydawnictwo Naukowe. Warszawa – Poznań, 1978. 216 s.

¹⁵ Magnuszewski W. Z dziejow elearów polskich. Wydawnictwo Naukowe. Warszawa – Poznań, 1978.

¹⁶ Radziukinas T. Lisowczycy. *Przegląd kawaleryjski*. 1939. № 6(164). С. 737–764. URL: https://zbrojownia.cbw.wp.mil.pl/Content/13627/01127_INW_1252_1939_NR_06.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

Часто лісовчиків згадують автори, які створюють масштабні історичні дослідження, присвячені подіям початку XVII століття. Як характерне явище військової культури Речі Посполитої, вони привертають увагу дослідників своєю суперечливою роллю у війнах, політичних конфліктах і суспільних процесах доби. Їхній вплив був настільки помітним, що оминати згадки про ці зағони у працях, присвячених ключовим аспектам історії цього періоду, практично неможливо.

У книзі Р. Сікори «*Wojskowość polska w dobie wojny polsko-szwedzkiej 1626–1629. Kryzys mocarstwa*»¹⁷ детально проаналізовано військову ситуацію Речі Посполитої під час польсько-шведської війни 1626–1629 рр. Автор розглядає лісовчиків як важливий, хоча й суперечливий елемент тодішніх збройних сил. Їхня висока мобільність та ефективність у розвідці й раптових нападах сприяли успіхам окремих операцій, але водночас супроводжувалися мародерством, що загострювало соціальну напругу. Р. Сікора приділяє увагу їхній тактиці, озброєнню, організації та взаємодії з регулярними силами. Книга є важливим джерелом для розуміння ролі лісовчиків у контексті загального занепаду військової потужності Речі Посполитої в цей період.

Цей історично-військовий огляд є цінним джерелом, що висвітлює різноманітні аспекти діяльності збройних формувань Речі Посполитої, включно з лісовчиками. У виданні розглянуто їхні кампанії, організаційну структуру та вплив на загальну ситуацію в Центральній Європі. Особливий інтерес викликає аналіз того, як лісовчики формували тактичний підхід Речі Посполитої до ведення нерегулярної війни. Автори огляду також звертають увагу на суспільне сприйняття цих загонів, підкреслюючи їхню репутацію серед сучасників як сили «морально небезпечної, але стратегічно вигідної».

Праця М. Мархоцького «*Historia wojny Moskiewskiej*»¹⁸ (1841)

¹⁷ Sikora R. *Wojskowość polska w dobie wojny polsko-szwedzkiej 1626–1629. Kryzys mocarstwa*. Wydawnictwo Sorus. Poznań, 2005. 273 s.

¹⁸ Marchocki M. *Historia wojny Moskiewskiej*. Poznań : Drukarnia Orędownika Garbary, 1841. № 45. 180 s. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/54118/edition/70331/content> (data dostępu:

становить цінне джерело для реконструкції подій польсько-московської війни початку XVII століття. Автор, опираючись на доступні йому документальні матеріали та попередні історичні оповіді, подає розгорнуту картину військово-політичних процесів, що визначили хід конфлікту. У цьому широкому контексті він приділяє увагу й лісовчикам, змальовуючи їх як мобільний, ефективний, але водночас непередбачуваний загін, чия участь у прикордонних сутичках та рейдах впливала на перебіг бойових дій. Опис М. Мархоцького демонструє, як лісовчики вписуються у загальну стратегію війни, підкреслюючи їхню роль як іррегулярної сили, здатної діяти поза рамками традиційної військової організації.

У статті К. Рака¹⁹ розглядаються проекти федералізації Східної та Центральної Європи XVI століття, спрямовані на запобігання конфліктам у регіоні. Хоча лісовчики не є центральним предметом дослідження, автор подає їх як приклад військової сили, що використовувалася в умовах політичної нестабільності. Лісовчики постають загрозою для федеративних задумів через свій хаотичний характер і схильність до анархії. У статті наголошується, що, незважаючи на їхню високу боєздатність, такі загони підривали регіональну стабільність, ставлячи під сумнів реалізацію федеративних проєктів.

Книга Л. Подгорецького «Хотин 1621»²⁰ присвячена одній із ключових битв Речі Посполитої – Хотинській битві 1621 року. Лісовчики описані як нерегулярні підрозділи, що відіграли важливу роль у забезпеченні маневреності польського війська. Автор аналізує їхні дії в ході кампанії, зокрема їхній вплив на моральний стан ворога завдяки раптовим нападам і розвідувальним операціям. Водночас Л. Подгорецький підкреслює суперечливу репутацію лісовчиків, наголошуючи, що їхні методи ведення

18.09.2025).

¹⁹ Rak K. Federalism or Force. A Sixteenth-Century Project for Eastern and Central Europe. *The Sarmatian Review*. 2006. V. XXVI, N 1. [Electronic resource]. URL: <http://www.ruf.rice.edu/sarmatia/106/261rak.html>. (In English.).

²⁰ Podhorodecki L. *Chocim, 1621*. Warszawa, 1988. 210 s.

війни часто викликали невдоволення союзників. Праця є фундаментальним дослідженням, яке розкриває багатогранну роль цих загонів у конфліктах початку XVII століття.

Монографія W. Biernackiego «Biała Góra 1620»²¹ присвячена одній із ключових битв початку XVII століття, що мала істотні наслідки для політичної та військової ситуації у Центральній Європі. Автор ґрунтовно аналізує передумови конфлікту, склад учасників, хід бою та його стратегічні наслідки, спираючись на широкий комплекс документів, спогадів і попередніх досліджень. У роботі подано детальний розгляд структури та тактики різних військових підрозділів, що брали участь у кампанії.

У цьому контексті дослідження є важливим і для вивчення лісовчиків, оскільки події навколо Білогірської битви торкалися їхніх формувань як частини загальної системи іррегулярної кінноти. Хоча лісовчики не завжди відігравали провідну роль у конкретних епізодах кампанії, аналіз загального військово-політичного тла дозволяє побачити умови, в яких вони діяли, їхні функції та взаємодію з регулярними частинами.

Важливим елементом історіографії, присвяченої лісовчикам, є дослідження, що стосуються історії польського війська. Лісовчики, будучи легким кінним формуванням, вирізнялися своєю унікальністю серед традиційних підрозділів армії Речі Посполитої. Вони не відповідали класичним схемам організації війська, яке орієнтувалося передусім на шляхетську гусарію та регулярні структури.

Як легка кіннота, лісовчики виконували завдання, які були недоступні іншим родам військ. Вони спеціалізувалися на швидких рейдах, розвідці, раптових ударах по тилу ворога та забезпеченні мобільності армії. Їхня маневреність, невибагливість до постачання та здатність адаптуватися до складних умов робили їх ефективними у тих операціях, що перевищували можливості важкої кінноти. Водночас їхня дисципліна нерідко залишала бажати кращого, що робило їхнє функціонування з точки зору командування

²¹ Biernacki W. Biała Góra 1620. Gdańsk : Finna, 2006. 375 p.

доволі суперечливим.

Дослідження польського війська, особливо праці, що охоплюють початок XVII століття, дають змогу глибше зрозуміти контекст, у якому формувалися й діяли лісовчики. Їхній внесок у військову історію Речі Посполитої є яскравим прикладом асиметричної війни та застосування нерегулярних підрозділів для досягнення стратегічних цілей.

Показовою є праця Казимира Горського «Історія польської кінноти»²², у якій лісовчики згадуються не як окремий об'єкт аналізу, а як один із численних загонів польського війська. Книга К. Горського є класичним дослідженням з історії польської військової справи, зосередженим на розвитку кінноти. Вона була створена в період активного переосмислення ролі різних родів військ в історії Речі Посполитої. Хоча автор не приділяє лісовчикам спеціальної уваги, його робота дає розуміння загальних умов, у яких ці нерегулярні загони функціонували. К. Горський підкреслює значення кінноти наприкінці XVI – на початку XVII століття та зіставляє її з іншими типами формувань, що дозволяє побачити місце лісовчиків у ширшій військовій системі Речі Посполитої. Праця стала важливою основою для подальших досліджень і допомогла з'ясувати, як нестандартні підрозділи могли вписуватися в структуру регулярної армії.

Цінним джерелом також є «Przegląd historyczno-wojskowy»²³ – видання, присвячене різним аспектам військової історії Польщі. У ньому представлено матеріали, що висвітлюють діяльність лісовчиків у контексті війни зі Швецією та інших конфліктів XVII століття. Особливу увагу в цьому виданні привертають статті Казимира Тишкевича: «Materiały do życiorysu Aleksandra Lisowskiego»²⁴ та «Aleksander Lisowski i jego zagony na Moskwę»²⁵. У цих

²² Górski K. *Historia jazdy polskiej*. Kraków, 1984. 372 s.

²³ *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 1932. T. 5, zesz. 1 / ред. Otton Laskowski. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne. PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. Cz3226. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/104280/edition/120183/content>

²⁴ Tyszkowski K. *Materiały do życiorysu Aleksandra Lisowskiego. Przegląd Historyczno-Wojskowy*. T. 5, zesz. 1. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1932. S. 101–104.

²⁵ Tyszkowski K. *Aleksander Lisowski i jego zagony na Moskwę. Przegląd Historyczno-*

дослідженнях лісовчики розглядаються як легка кіннота, що, попри свою нерегулярність, суттєво впливала на перебіг військових кампаній завдяки мобільності, здатності діяти рейдово, проводити розвідку й завдавати раптових ударів. Збірник також аналізує їхні тактичні особливості, організаційні проблеми та соціально-політичний контекст існування нерегулярних формувань. Він є важливим джерелом для розуміння ролі лісовчиків у військовій політиці Речі Посполитої.

Серед цікавих праць варто згадати статтю Здзислава Жигульського «Лісовчик Рембранта (Вивчення одягу та озброєння)»²⁶, в якій автор зосереджується на знаменитій картині Рембрандта, традиційно пов'язаній з образом лісовчика. З. Жигульський аналізує екіпірування вершника, зображеного художником, що дозволяє реконструювати елементи одягу й озброєння цього типу воїнів.

Важливо враховувати, що, хоча лісовчики діяли переважно у складі польської армії й часто в джерелах називалися «польськими козаками», значна частина їхніх загонів комплектувалася саме за рахунок українських козаків. Це обумовлює присутність лісовчиків і в українській історіографічній традиції.

Фундаментальним дослідженням ролі запорозьких і лісовських козаків у подіях першої половини XVII століття є праця «Козаки у Тридцятилітній війні»²⁷, яка докладно аналізує участь українських формувань в одному з наймасштабніших конфліктів ранньомодерної Європи. Автори роботи простежують не лише військові кампанії, в яких задіяні запорожці, але й політичні обставини, що сприяли їхньому залученню до європейських армій. У дослідженні розглянуто стратегії, типи озброєння, організацію війська та тактичні особливості козацьких загонів, а також їхнє місце в дипломатичних

Wojskowy. T. 5, zesz. 1. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1932. S. 1–29.

²⁶ Żygulski Z. «Lisowczyk» Rembrandta – studium ubioru i uzbrojenia. *Buletyn Historii Sztuki*. Warszawa, 1964. S. 91–110. URL: https://archiw.ub.uni-heidelberg.de/artdok/2816/1/Zygulski_Lisowczyk_1964.pdf

²⁷ Gajecki G. Baran A. *The Cossaks in the Thirty yers war*. Rome, 1969. 140 p.

проектах тогочасних держав. Завдяки комплексному використанню іноземних і вітчизняних джерел, праця пропонує широкий погляд на роль українського козацтва у міжнародних відносинах XVII ст., висвітлюючи їхню присутність на території Центральної Європи та у взаємодії з провідними політичними акторами епохи.

У контексті вивчення лісовчиків ця книга є особливо цінною, адже дозволяє зрозуміти, яким чином українські козаки інтегрувалися в структури лісовських загонів і як їхня присутність впливала на характер та ефективність цих нерегулярних формувань. Лісовчики нерідко поповнювали свої ряди вихідцями з українських земель, що зумовлювало певну спорідненість у військовій культурі, мобільності, бойових традиціях і навіть у сприйнятті їх сучасниками. Праця показує, як саме козаки взаємодіяли з польськими силами в умовах Тридцятилітньої війни, у тому числі з тими частинами, з яких формувалися або які співпрацювали з лісовчиками. Таке поєднання українського досвіду степових рейдів і польської традиції легкої кінноти дозволяє краще зрозуміти природу лісовчиків як феномену та механізми їхнього військового успіху. Відтак книга розширює наше уявлення про транснаціональний характер лісовських загонів і поглиблює розуміння українського елементу в їхньому формуванні. Участь українських козаків у загонах лісовчиків також висвітлюється у праці Владислава Серчика «На далекій Україні»²⁸. Це масштабне дослідження історії козацтва до 1648 року, яке охоплює широкий спектр соціальних, військових і політичних аспектів його розвитку та взаємодії з Польщею. У книзі наведено важливі відомості про взаємини козаків із польськими урядами та військовими структурами, зокрема з тими, до яких належали лісовчики. Хоча головну увагу в праці приділено історії козацтва на українських землях, вона також відображає його роль у військових кампаніях польської армії. В. Серчик підкреслює, як участь козаків у польських військах впливала на формування специфіки

²⁸ Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyny do 1648 roku. Wydawnictwo literackie. Kraków, 1984. 423 s.

таких підрозділів, як лісовчики, що суттєво позначилися на подіях у Центральній Європі напередодні Хмельниччини.

Особливе місце в історіографії лісовчиків займають дослідження участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. Стаття Леонтія Войтовича «Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні»²⁹ аналізує роль українських козаків у цьому масштабному європейському конфлікті. Автор розглядає участь козаків, зокрема у складі польських військових формувань, у важливих битвах, таких як Біла гора 1620 року. Л. Войтович підкреслює, що лісовчики, хоча й називалися польськими козаками, здебільшого комплектувалися українцями. Стаття висвітлює взаємодію козаків із польським урядом і їхню роль у боротьбі за автономію, що робить її важливим джерелом для розуміння участі українців у польських військах та формування соціальних і військових структур того часу.

Іншою фундаментальною працею Л. Войтовича є стаття «Польське козацтво: легенди і дійсність»³⁰, у якій автор детально аналізує малодосліджений феномен лісовчиків. Він розвінчує численні міфи про цю військову формацію, зокрема твердження про шляхетну непогрішність та виняткову жорстокість запорожців. Л. Войтович показує, що структура, тактика та склад лісовчиків майже ідентичні запорожцям, з яких значна частина входила до їхніх лав. У роботі детально розглянуто військову організацію, логістику, озброєння, соціальний склад загонів і політичний контекст участі у найманих кампаніях католицької коаліції та Франції. Автор робить спробу відокремити міфологічний образ лісовчиків від історичного, спираючись на широкий спектр джерел. Ця праця є вагомим внеском у вивчення історії козацтва та військової справи Речі Посполитої.

²⁹ Войтович Л. В. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. 2020. Вип. 34. С. 129–148.

³⁰ Войтович Л. Польське козацтво: легенди і дійсність // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2020. Вип. 13. С. 5–33. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraina-polshcha/36-013-ukrayina-polshcha-vyp-13/?id=445>

Стаття Збігнева Савіцького «Lisowczycy»³¹ пропонує ґрунтовний огляд військової діяльності лісовчиків, приділяючи увагу їхній організації, тактиці та впливу на кампанії польської армії початку XVII століття. Вона допомагає точніше оцінити роль лісовчиків у військовому апараті Речі Посполитої та їхню репутацію.

Негативний образ лісовчиків висвітлюється в статті Кшиштофа Юзвьяка «Lisowczycy, krwawi elearzy»³², де автор аналізує формування їхнього іміджу як жорстоких і безжальних воїнів у історіографії та порівнює його з реальними діями загонів. Аналогічну тему продовжує Радослав Лоло у статтях «Lisowczycy – fakty i mity. Sława elearów»³³ та «Lisowczycy – fakty i mity. Czarna legenda»³⁴, де він розглядає формування міфів і «чорної легенди» про лісовчиків, порівнюючи народні перекази з історичними джерелами.

Культурний аспект і фольклорне сприйняття лісовчиків досліджує Бартошмій Чарський у статті «Lisowczycy i Złota Baba»³⁵, а Роман Кривий у «Złota Baba – pogańskie sanktuarium na krańcach państwa carów»³⁶ аналізує зв'язок загонів з сакральними та язичницькими традиціями південних територій, зокрема на кордонах Московії.

Історія взаємодії лісовчиків із польською шляхтою розглядається Яцеком Комудою у статті «Jacek nad Jackami»³⁷, де аналізується вплив окремих постатей на формування уявлень про ці зағони. Важливим контекстом для розуміння їхньої ролі є також аналіз структури польської

³¹ Sawicki Z. Lisowczycy. URL: http://www.signum-polonicum.com.pl/kategorie/historia_lisowczykow (20.07.24).

³² Jóźwiak K. Lisowczycy, krwawi elearzy. URL: <https://historia.rp.pl/historia/art8709821-lisowczycy-krwawi-elearzy> (24.07.2024)

³³ Lolo R. Lisowczycy – fakty i mity. Sława elearów. 2013-12-11. URL: https://www.wilanow-palac.pl/lisowczycy_fakty_i_mity_slawa_elearow.html (24.07.2024).

³⁴ Lolo R. Lisowczycy – fakty i mity. Czarna legenda. 2013-12-11. URL: https://www.wilanow-palac.pl/lisowczycy_fakty_i_mity_czarna_legenda.html (24.07.2024).

³⁵ Czarski B. Lisowczycy i Złota Baba. 2011-07-04. URL: https://www.wilanow-palac.pl/lisowczycy_i_zlota_baba.html (24.07.2024).

³⁶ Krzywy R. Złota Baba – pogańskie sanktuarium na krańcach państwa carów. 2012-04-25. URL: https://www.wilanow-palac.pl/zlota_baba_poganske_sanktuarium_na_krancach_panstwa_carow.html

³⁷ Komuda J. Jacek nad Jackami źródło: «Mówią wieki», nr 10, 2000. URL: https://www.wilanow-palac.pl/jacek_nad_jackami.html

армії того часу: роботи Пржемислава Гаврона «Armia Stanisława Żółkiewskiego – wojsko kwarciane w latach 1605–1620»³⁸ та «Wyprawa cecorska (wrzesień–październik 1620)»³⁹ розкривають організацію та тактичні особливості кампаній, у яких брали участь лісовчики. Геронім Грала у статті «Lis z jeżem w herbie, czyli przemierzyć Polskę zagonem»⁴⁰ досліджує похід лісовчиків по території Московії, показуючи їхню роль у польських військових операціях і внутрішньополітичному контексті.

Отже, історіографія лісовчиків у польській та європейській традиції є багатогранною, але має певні прогалини. Більшість досліджень зосереджуються на їхній військовій діяльності, тактиці, репутації та культурному впливі. Водночас питання внутрішньої організації, соціального складу, взаємодії з іншими військовими формуваннями та поведінки в мирний час висвітлені недостатньо. Багато досліджень стосуються цього питання в контексті ширших тем, таких як військова реформа Речі Посполитої, польська шляхта або війни з Московією. У цьому контексті лісовчики часто розглядаються як частина загальних процесів, і тому їхній вплив на внутрішньополітичні та соціокультурні процеси залишається недостатньо дослідженим.

Незважаючи на розмаїття існуючих робіт, ще потребує висвітлення питання їхньої внутрішньої організації, соціального складу, а також взаємодії з іншими військовими формуваннями, зокрема в контексті їхньої поведінки в мирний час. Загалом, історіографія про лісовчиків залишається розпорошеною, і для повного розуміння цього феномену необхідно проводити більш глибокі дослідження.

³⁸ Gawron P. Armia Stanisława Żółkiewskiego – wojsko kwarciane w latach 1605–1620. (2019-12-27). URL: https://www.wilanow-palac.pl/armia_stanislaw_zolkiewskiego_wojsko_kwarciane_w_latach_1605_1620.html

³⁹ Gawron P. Wyprawa cecorska (wrzesień–październik 1620). (2019-12-27). URL: https://www.wilanow-palac.pl/wyprawa_cecorska_wrzesien_pazdziernik_1620.html

⁴⁰ Grala H. Lis z jeżem w herbie, czyli przemierzyć Polskę zagonem. źródło: «Mówią wieki», nr 2 i nr 3, 1998. 2008-12-18. URL: https://www.wilanow-palac.pl/lis_z_jezem_w_herbie_czyli_przemierzyc_polske_zagonem.html

1.2. Джерельна база

Дослідження джерел, пов'язаних з історією лісовчиків, є особливо складним передусім через нерегулярний характер цього військового формування. Лісовчики не входили до складу постійної армії Речі Посполитої, діяли автономно, часто на власний розсуд, і не підлягали суворій централізованій адміністрації. Як наслідок, вони не залишили систематизованої військової документації – відсутні стройові списки, інструкції, фінансові звіти чи інші управлінські матеріали, які традиційно слугують підґрунтям для військово-історичних реконструкцій.

Ще сучасники усвідомлювали цю відсутність формального документального підґрунтя. Так, капелан лісовчиків Войцех Демболецький у своєму творі *Przewagi elearów polskich co ich nigdy lisowczykami zwano...* іронічно зазначав:

«Хтось може собі подумати: звідки така сміливість твердити, що це військо Сам Господь Бог набрав на службу цісареві, адже ніхто не бачив приписних листів із датою на небі. (...) Божі набори невидимі, і йдеться не про руки, а про серце»⁴¹.

Ці слова не лише відображають релігійний світогляд автора, а й фактично визнають: лісовчики діяли поза межами бюрократично впорядкованого військового простору, і їхня історія значною мірою збереглася у пам'яті, а не в архівах.

Основними джерелами для вивчення цього феномену залишаються різноманітні наративні, епістолярні, нормативно-правові та мемуарні тексти, що лише опосередковано фіксують участь лісовчиків у подіях першої третини XVII століття. Їхня фрагментарність, контекстуальність і часто

⁴¹ Dembołeckie W. *Przewagi elearów polskich co ich niegdy lisowczykami zwano* którzy czynili w państwach cesarskich przeciwko heretykom, za czasów niezwyciężonych monarchów ferdynanda ii. cesarza chrześcijańskiego, i zygmunta iii. króla polskiego i szwedzkiego etc. etc. w leciech pańskich od 1619 aż do 1623 krótko na przedce zgromadzone. Puławy : Drukarnia Biblioteczna, 1830. S. 34. URL: <https://sbc.org.pl/en/dlibra/publication/6668/edition/6196/przewagi-elearrow-polskich-co-ich-niegdy-lisowczykami-zwano-dembolecki-wojciech?language=en>

критичний або апологетичний характер вимагають уважного, контекстуально чутливого прочитання.

Особливо важливу роль відіграють хроніки – одні з перших спроб осмислення та фіксації подій сучасниками або близькими до них авторами. Хроністи, будучи свідками або обізнаними спостерігачами політичних і воєнних процесів, нерідко згадували лісовчиків у ширшому контексті міжнародних конфліктів і динаміки європейської політики. Попри побіжний характер згадок, хроніки дозволяють відстежити присутність формування у свідомості сучасників та реконструювати реакцію суспільства на їхню діяльність.

Особливо цінним для дослідження є твір єпископа Павла П'ясецького – «*Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego...*»⁴², який вирізняється виваженістю викладу та прагненням до аналітичного осмислення політичних процесів у Речі Посполитій першої половини XVII століття. Його автор, високоосвічений церковний і державний діяч, близький до королівського двору, мав доступ до інформації з найвищих урядових кіл і був свідком багатьох описаних подій. Це робить хроніку не лише ретроспективним історичним нарисом, а й важливим документом політичної культури та ментальності тодішніх еліт. П. П'ясецький поєднує фактографічність з аналітичними судженнями, намагаючись пояснити причинно-наслідкові зв'язки між подіями, а його стиль відзначається стриманістю й прагненням до об'єктивності – рисами, не завжди типовими для барокової історіографії.

Згадки про лісовчиків у хроніці П. П'ясецького хоча й нечисленні, але мають особливе значення, оскільки демонструють ставлення до цієї іррегулярної формації в середовищі найвищої політичної та духовної верхівки. Єпископ фіксує подвійність сприйняття лісовчиків: з одного боку,

⁴² Piasecki Paweł. *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego*. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studyjum krytycznym nad życiem i pismami autora. Tłum. Antoni Chrzęszczewski. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. Źródła historyczne, kroniki. PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. 32036. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/40407/edition/57369/content>

вони визнаються як надзвичайно ефективна й мобільна військова сила, здатна до швидких рейдів, дій у тилу противника та виконання завдань, з якими не завжди справлялося регулярне військо. З іншого боку, П. П'ясецький відображає поширені серед еліт побоювання щодо їхньої непередбачуваності, схильності до грабунків, слабкої дисципліни й конфліктності у взаємодії з місцевим населенням. Таким чином, хроніка подає не лише факти, а й важливий інтелектуальний і політичний контекст, у якому лісовчики сприймалися як необхідний, але водночас небезпечний інструмент воєнної політики Речі Посполитої. Німецькомовна енциклопедична хроніка Гіоба Лундольфа «*Schau-Bühne der Welt*»⁴³ надає зовнішньополітичну перспективу. Г. Лундольф, спостерігаючи за європейською політикою, фіксує лісовчиків як фактор європейського масштабу – мобільний та непередбачуваний елемент Тридцятирічної війни.

«*Theatrum Europaeum*»⁴⁴ – це масштабна багатотомна хроніка XVII – початку XVIII ст., яку справедливо вважають одним із найповніших друкованих зведень європейської воєнно-політичної історії ранньомодерного часу. Видання включає дев'ятнадцять томів і створювалося упродовж більш ніж ста років силами великого колективу істориків та хроністів, об'єднаних

⁴³ Ludolf Hiob. Allgemeine Schau-Bühne der Welt, oder: Beschreibung der vornehmsten Welt-Geschichte, so sich vom Anfang dieses Siebenzehenden Jahr-Hunderts biß zum Ende desselben in allen Theilen des Erd-Kreisses, zumahlen in der Christenheit, sonderlich in unserm Vatterland dem Römischen Reiche, nach und nach begeben; aus beglaubten Geschicht-Schreibern und bewährten Uhrkunden treulich zusammen getragen, auch zu deß Lesers besserm Unterricht mit verschiedenen Politischen Anmerckungen erläutert; ingleichen mit vielen schönen Kupffer-Figuren, auch grosser Potentaten und Herren Bildnüssen gezieret; nicht weniger mit gnugsamen Summarien, Marginalien, und einem vollständigen Register versehen. 5 vols. Frankfurt am Main: Johann David Zunner, 1699. (Ludolf, Hiob. Allgemeine Schau-Bühne der Welt. 5 vols. Frankfurt am Main: Johann David Zunner, 1699.) URL: http://diglib.hab.de/content.php?dir=edoc/ed000037&distype=optional&xml=tei-introduction.xml&xsl=http://diglib.hab.de/rules/styles/projekte/theatra/tei-introduction2.xsl&metsID=edoc_ed000037_introduction

⁴⁴ Theatrum Europaeum : mit vieler fürnehmer Herrn und Potentaten Contrafacturen, wie auch berühmter Städten, Vestungen, Pässen, Schlachten und Belägerungen eygentlichen Delineationen und Abrissen gezieret / [1] Theatrum Europaeum, Oder, Ausführliche und Warhaffrige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten ... vom Jahr Jesu Christi 1617 biß auff das Jahr 1629 exclus. URL: https://archive.org/details/bub_gb_5L1OAAAcAAJ/page/30/mode/2up

навколо видавничої справи Маттіаса Меріана та його родини. Характерною рисою «Театру Європи» є поєднання наративної хроніки з багатим ілюстративним матеріалом: гравюрами, картами, планами битв та міст, що робить його надзвичайно цінним для реконструкції подій і топографії воєн ранньомодерної доби. Автори базували свої тексти на широкому колі першоджерел – газетах, універсалах, листах, летючих листках, офіційних документах, що забезпечує високий ступінь фактографічності. Хоча більшість текстів має переважно компілятивний характер, у хроніці все ж помітні інтерпретаційні акценти, властиві окремим авторам та епосі загалом. Утім, попри певні обмеження та нерівномірність у викладенні матеріалу, це джерело залишається фундаментальним для розуміння загального контексту європейських конфліктів XVII ст.

Для дослідження лісовчиків «Theatrum Europaeum» має особливу вагу, адже детально описує перебіг Тридцятирічної війни – саме того середовища, в якому лісовчики діяли як окремий тип іррегулярної легкої кінноти. Хроніка фіксує не лише окремі епізоди їхньої участі у військових кампаніях, а й дозволяє простежити їхнє місце в ширшому контексті європейської воєнної мобільності, політичних союзів і найманих практик. Завдяки своїй багатоплановості та системності хроніка допомагає інтегрувати історію лісовчиків у загальноєвропейський конфліктний простір XVII ст., показуючи їх не як локальне явище, а як помітний елемент міжнародних військових процесів.

До джерел, що відображають соціально-економічний контекст діяльності лісовчиків, належить також «Capitatio seu Modus»⁴⁵. Хоча цей документ має переважно господарський і юридичний характер (регламентування торгівлі в Гданську), він опосередковано фіксує умови, в

⁴⁵ Capitatio seu Modus Contribuendi secundum Capita Anno M.D.C.XLV. Necessitate Publica tum ita exposcente practicus. [...] Translatus est ex Germanica in Latinam Linguam Varsaviae Mense Maio MDCLXI. Manuscript copy, 17th century. 229 fols., PAN Biblioteka Kónicka, sygn. BK00348. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/109097/edition/120080/content>

яких діяв загін, реагування міських властей на загрозу вторгнень та панування невизначеності в регіоні, куди спрямовувалися рейди лісовчиків.

Таким чином, джерельна база вивчення лісовчиків значною мірою фрагментарна і різнорідна, що зумовлює потребу у критичному, контекстуальному підході до її аналізу. Хроніки, мемуари та нормативні тексти разом формують багатовимірну картину, яка дозволяє досліднику простежити як фактичну участь лісовчиків у подіях, так і сприйняття їхньої діяльності сучасниками.

Істотне значення для реконструкції сприйняття лісовчиків на східних теренах має московська перспектива. Московська хроніка Келестина Бусова⁴⁶ є одним із найважливіших свідчень польсько-московської війни та реакції московського населення на діяльність польських, зокрема лісовчикових загонів. К. Бусов виступає не лише як літописець, а й як учасник і свідок часів Смутної доби, і його свідчення позначені характерною антипольською риторикою, в якій лісовчики постають символом хаосу, руйнації та морального занепаду. Проте саме завдяки цій тенденційності дослідник отримує яскраве уявлення про місце лісовчиків у свідомості московських сучасників.

Особливо цінним є архівний комплекс Archiwum Książąt Szczecińskich I/1494–I/1623⁴⁷, що зберігає широкий спектр документів, пов'язаних з обороною Померанії, рухами шведських військ, операціями імперської армії та, найголовніше, рейдами лісовчиків на ці терени. Документи відображають реакцію міст, адміністрації та військових чинів на появу лісовчиків, спроби координації оборони та економічні наслідки їхніх дій, зокрема блокади портів. Це безцінне джерело для реконструкції конкретних воєнних епізодів із високим рівнем деталізації та географічною локалізацією.

⁴⁶ Буссов Конрад. Московская хроника. 1584–1613. М.-Л.: АН СССР, 1961.

⁴⁷ Archiwum Książąt Szczecińskich, część I, obejmująca lata 1354–1831, w tym dokumenty dotyczące spraw kościelnych z lat 1440–1809, m.in. wprowadzenia reformacji, organizacji kościoła, ceremonii i dysput religijnych. Archiwum Państwowe w Szczecinie. sygn. 65/2/0 <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespole/-/zespole/67996>

Отже, хроніки відкривають перед дослідником перший шар джерел – фрагментарний, але багатий на інтерпретації, оцінки, символіку та страхи, пов'язані з лісовчиками. Наступним логічним кроком у дослідженні є звернення до актових джерел, що дозволяють фіксувати безпосередні юридичні, адміністративні та дипломатичні сліди їхньої діяльності.

Якщо хроніки передають наративну і сприйняттєву сторону присутності лісовчиків у європейському політичному та військовому просторі, то актові документи дозволяють фіксувати конкретні дії, рішення, накази, розпорядження та взаємодії, у яких вони брали участь. Ці документи засвідчують реакцію владних структур на діяльність формування та проливають світло на механізми легітимації, мобілізації, а іноді й ігнорування їхніх дій.

Особливо важливим є комплекс документів «Акты Московского государства. Том I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634»⁴⁸, що охоплює широкий спектр державних розпорядчих текстів Московської держави. Він містить матеріали про Смутний час, участь польських і лісовчикових загонів у походах на московську територію та реакцію царської адміністрації на такі рейди. Завдяки цим документам можна реконструювати офіційне фіксування воєнних дій лісовчиків на сході.

Зі свого боку, польські документи – «Akty Zygmunta III od roku 1618...»⁴⁹ та «Acta publica w końcu wojny szwedzkiej i tureckiej za Zygmunta III od 1620–1624»⁵⁰ – показують, що польський уряд, попри офіційно несанкціонований статус лісовчиків, іноді реагував на їхні дії шляхом узгодження або «постфактум» легітимації. Ці акти фіксують перемовини щодо участі лісовчиків у міжнародних конфліктах (особливо у війнах з

⁴⁸ Акты Московского государства. Т. 1: Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634. Под ред. Н. А. Попова. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1890.

⁴⁹ Akta Zygmunta III od roku 1618 do 1621, rękopis, 17 w., PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. BK00330. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/28273?id=28273>

⁵⁰ Acta publica w końcu wojny szwedzkiej i tureckiej za Zygmunta III od 1620–1624. Rękopis; kopia. 17 w. PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. BK00333. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/494285/edition/464362/content>

Османською імперією та Швецією) та питання їх фінансування і розміщення після бойових дій.

Окремо варто виділити «Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.»⁵¹, що містять згадки про взаємодію козаків із лісовчиками. Так, у листі після битви під Хотином (1621) запорожці нарікали, що лісовчики вже отримали платню, а вони – ні. Це свідчить не лише про наявність певної військової координації, а й про офіційне визнання лісовчиків як суб'єкта воєнного процесу, з яким держава вела фінансові розрахунки.

Цінним доповненням до офіційної документації є *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*⁵², які містять витяги з рукописів учасників Хотинської кампанії – Яна Остророгського, Прокопа Збигнєвського, Станіслава Любомирського та Якуба Собеського. Хоча ці тексти тяжіють до мемуаристики, їх укладено на основі реальних документів, що надає їм офіційного відтінку. Тут ми бачимо спроби пояснити роль лісовчиків у стратегічному контексті великої битви, зокрема в її маневрових фазах та забезпеченні тилу.

Таким чином, поєднання хронік, актових джерел та архівних матеріалів дозволяє реконструювати не лише воєнні дії лісовчиків, а й сприйняття їхньої діяльності в різних політичних, соціальних та культурних контекстах, від Московії до Померанії та Речі Посполитої.

Епістолярна спадщина, пов'язана з діяльністю лісовчиків у першій третині XVII століття, становить надзвичайно важливий пласт джерельної бази. Вона дозволяє реконструювати не лише окремі епізоди військово-політичної історії Речі Посполитої, але й ширший контекст сприйняття цих формувань різними соціальними групами – від локальної шляхти до

⁵¹ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В. Брехуненко, Ю. Мицик, В. Щербак. Київ, 2016.

⁵² Pauli Żegota (oprac.). *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostrogo, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych*. Kraków: Czech Józef, 1853. PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. 22898

центральної адміністрації та королівської влади. Сукупність наявних листів творить розгалужене текстове поле, у межах якого простежуються як практичні аспекти взаємодії з лісовчиками, так і ідеологічні, соціальні та фінансові наслідки їхньої активності.

Насамперед варто виділити значний корпус скарг, адресованих воєначальникам і державним урядовцям. У них шляхетські громади Троцького⁵³ та Упицького⁵⁴ повітів фіксують завдані лісовчиками збитки, мародерство, порушення громадського порядку й вимагають рішучих дій з боку військово-адміністративної влади. Такі документи, датовані вереснем 1621 року, виразно демонструють кризовий характер стосунків між нерегулярними військовими загонами та населенням тилкових регіонів Речі Посполитої. Регулярні згадки про спустошення маєтків, розбої та напади на підданих формують картину загострення соціальної напруги, спричиненої неконтрольованою поведінкою лісовчиків у зонах, що формально перебували під владою держави.

Поруч із цими скаргами збереглася велика група листів, які висвітлюють участь лісовчиків у кампаніях поза межами Речі Посполитої, передусім у Тридцятилітній війні. У кореспонденції Станіслава Жолкевського⁵⁵ містяться відомості про їхні дії в Чехії, Моравії, Угорщині та Сілезії. Ці повідомлення надзвичайно цінні як джерело фактографічної інформації – щодо чисельності загонів, маршрутових переходів та

⁵³ List obywateli powiatu trockiego zebranych na pospolite ruszenie do Krzysztofa księcia Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego. [Inflanty], 17 IX 1621. Skarga na działania lisowczyków i informacja o decyzji króla Zygmunta III Wazy o skierowaniu oddziału przeciwko Szwedom. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, sygn. 1/354/0/2.1/770. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/29638070>

⁵⁴ List obywateli powiatu upickiego, podpisany przez Sebastiana Jawgiela z Minigajła, chorążego upickiego, do Krzysztofa księcia Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego. Upita, 27 IX 1621. Podziękowanie za informacje o sytuacji Rzeczypospolitej, skarga na działania lisowczyków oraz zapowiedź przybycia chorągwi do obozu hetmańskiego. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, sygn. 1/354/0/2.1/772. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/29638072>

⁵⁵ Żółkiewski Stanisław. Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. Kraków, 1868. Korespondencja. Biblioteka Uniwersytetu Śląskiego, Katowice. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/edition/4121>

результатів боїв, – так і як індикатор високої мобільності лісовчиків та їхньої здатності впливати на зовнішньополітичні процеси у Центральній Європі.

Окрему групу становлять листи, в яких автори намагаються осмислити причини дій лісовчиків і механізми їхньої легітимації. Передусім це стосується матеріалів зі збірки листування Острозьких⁵⁶, зокрема повідомлень Войцеха Новіцького⁵⁷ та Гієроніма Годзятковського⁵⁸. У цих текстах подано не лише хроніку подій, а й спробу розтлумачити поведінку лісовчиків у ширших політичних координатах. Лісовчики постають як реактивна сила, що діє в умовах нестачі фінансування, ослабленого командного контролю та внутрішньої політичної фрагментації. Автори звертають увагу на те, що частина загонів, так і не отримавши належного утримання, самовільно відходила до прикордоння, уникаючи прямої конфронтації з владою, але й не визнаючи її повного авторитету.

Не менш важливими є документи, які відображають реакцію короля та адміністративної вертикалі на діяльність лісовчиків. У листі Сигізмунда III Вази до воєводи Адама Сендзівоя Чарнковського⁵⁹ поєднується осуд

⁵⁶ Korespondencja Ostrogskich. Listy do ks. Janusza Ostrogskiego, kasztelana krakowskiego z lat 1618–1620. Międzyrzecz, 3 X 1618; Ostróg, 9 VIII 1619; Ostróg, 9 II 1620. Wojciech Nowicki donosi o najeździe tatarskim, zniszczeniach dóbr, pobycie lisowczyków, wydarzeniach z Wołoszy oraz incydencie z Tatarami. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 1/350/0/-/1556. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/25050607>

⁵⁷ Korespondencja Ostrogskich. Listy do ks. [Janusza Ostrogskiego, kasztelana krakowskiego]. Kraków, 29 VIII 1619, Kraków, 1 I 1620, Kraków, 5 I 1620, Kraków, 1 I 1620, Kraków 21 I 1620 Hieronim Godziatkowski pisze a) o walkach toczonych podczas wojny trzydziestoletniej i innych z nią związanych wydarzeniach, b) o lisowczykach, nowinach z wojny trzydziestoletniej i lokalnych, c) o informacjach politycznych z Europy i na temat lisowczyków, d) o przyczynach powrotu lisowczyków do kraju i ich obecnej sytuacji, o sejmie śląskim i wieściach o mającej nastąpić nominacji na marszałkostwo nadworne dla kasztelana poznańskiego [Łukasza] Opalińskiego, e) o poselstwie Sekendorffa od Morawian i Ślązaków, o rzekomej koronacji Gabora Bethlena, o lisowczykach. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 1/350/0/-/1535. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/25050575>

⁵⁸ Korespondencja Ostrogskich. Listy do ks. Janusza Ostrogskiego, kasztelana krakowskiego. Informacje polityczne i wojskowe, m.in. o lisowczykach, zbrojeniach tureckich i tatarskich oraz bitwie lisowczyków w Czechach. 11 X 1619, 19 V 1620. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 1/350/0/-/1519. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/25050554>

⁵⁹ List Zygmunta III Wazy, króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego, do Adama

руйнівної поведінки цього війська з визнанням доцільності подальшого використання лісовчиків для охорони прикордонних регіонів. Офіційна кореспонденція свідчить про намагання держави інституційно інтегрувати лісовчиків у систему оборони, хоча чітких механізмів контролю за ними в мирний час довгий час не існувало.

Окрему цінність мають листи, що висвітлюють фінансові аспекти діяльності лісовчицьких загонів. У листі Павла Сжецінського⁶⁰ (1617) до скарбника докладно описано логістичні труднощі, пов'язані з доставленням коштів для військових потреб. Цей документ демонструє структурну неготовність фінансової системи Речі Посполитої до стабільного забезпечення нерегулярних формувань, що, у свою чергу, сприяло самовільним діям військових і посилювало насильство на периферії.

Таким чином, епістолярні джерела формують цілісний наратив, у якому окреслюються два ключові образи лісовчиків: як внутрішнього дестабілізаційного чинника, що підриває порядок у тилкових регіонах, і водночас як зовнішньополітичного інструмента, здатного вирішувати завдання держави на міжнародній арені. Структура цього листування дає змогу простежити не лише самі події, а й еволюцію ставлення до лісовчиків – від роздратування та скарг до прагматичного визнання їхньої корисності.

Після аналізу епістолярного матеріалу, що відображає «внутрішній» погляд на лісовчиків у межах соціального та адміністративного спілкування, логічним є звернення до наративних джерел та мемуаристики. Вони відіграють важливу роль у реконструкції подій, оскільки дозволяють

Sędziwoja Czarnkowskiego, wojewody łęczyckiego i starosty generalnego Wielkopolski, dotyczący pokoju między cesarzem Ferdynandem II a Gaborem Bethlenem oraz zagrożeń ze strony powracających chorągwi cesarskich. Odpowiedź Czarnkowskiego wstawiająca się za lisowczykami i proponująca ich wykorzystanie w obronie granic Rzeczypospolitej. 13 V 1624. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, sygn. 1/354/0/2.1/887. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/29638186>

⁶⁰ List Pawła Szredzińskiego, dworzanina skarbowego, do NN skarbnika, prawdopodobnie Mikołaja Brolickiego, skarbnika litewskiego, z 21 VII 1617, dotyczący perypetii z transportem pieniędzy dla wojska, wraz z cedulą. Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. 1/354/0/2.1/680. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/29637973>

побачити не тільки фактичний перебіг кампаній, а й способи, якими сучасники – як прихильники, так і критики – осмислювали феномен цього мобільного та часто неконтрольованого війська.

Одним із найвідоміших прикладів є «Przewagi elearów polskich co ich lisowczykami zwano...»⁶¹ Войцеха Демболецького (1623). Створений капеланом лісовчиків, цей текст поєднує апологетику, релігійний патос і хроніку військових подій. Описуючи походи лісовчиків на Балканах, у Чехії, Угорщині, Сілезії та Трансільванії, автор водночас формує героїчний міф, у якому лісовчики постають як «військо Боже». Твір є цінним не лише завдяки фактам, але й як джерело до світоглядної моделі, що виправдовувала жорстокість і анархічні дії формування.

Традицію епічного зображення продовжує «Sarmatiae bellatores»⁶², де лісовчики представлені як частина «сарматського лицарства», що діє з відвагою попри брак централізованого командування. Цей образ відображає суперечливе ставлення шляхти до лісовчиків – між захопленням їхньою ефективністю та осудом сваволі.

Завершуючи огляд джерельної бази, особливої уваги заслуговують барокові твори, що посідають прикордонне місце між історичною оповіддю, ідеологічною публіцистикою та художньою літературою. Їх варто виділити окремо, оскільки вони не просто документують події, а формують і закріплюють у культурній уяві специфічний образ лісовчиків – між героїкою, релігійною місією, лицарською традицією і соціальним бунтом. Ці твори створювались у добу, коли історична реальність все тісніше перепліталася з

⁶¹ Dembołeckı W. Przewagi elearów polskich co ich niegdy lisowczykami zwano któreczynili w państwach cesarskich przeciwko heretykom, za czasów niezwycięzonych monarchów ferdynanda ii. cesarza chrześcijańskiego, i zygmunta iii. króla polskiego i szwedzkiego etc. etc. w leciech pańskich od 1619 aż do i623 krótko na prędcę zgroma-dzone. Puławy : Drukarnia Biblioteczna, 1830. S. 32. URL: <https://sbc.org.pl/en/dlibra/publication/6668/edition/6196/przewagi-elearow-polskich-co-ich-niegdy-lisowczykami-zwano-dembolecki-wojciech?language=en> s 34

⁶² Starowolski Szymon. Sarmatiae Bellatores. Vol. 6. Vienna: Henricus Crithius, 1631. Original held by the Austrian National Library. <https://books.google.com.ua/books?id=IJVgAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

міфом, а барокова поетика прагнула не лише інформувати, а вражати, зворушувати і надихати.

Особливо цікавим у цьому контексті є твір «Pieśń o cnych kozakach lisowskich»⁶³. Це барокова поема, у якій через форму гімну прославляється відвага, рухливість і безстрашність лісовчиків. Поет надає їм майже епічного статусу: вони постають не як розбійники чи дестабілізуюча сила, а як обрані оборонці віри й батьківщини, здатні одним своїм нападом змінити хід битви. Значення цього твору полягає не лише у змісті, а й у стилістиці – характерній для релігійно-патріотичного бароко, де військовий чин ототожнюється з божою волею.

Ще яскравішим прикладом сакралізації образу лісовчика є «Żywot kozaków lisowskich»⁶⁴ – апологетичний бароковий життєпис, написаний у формі героїко-дидактичного оповідання. У ньому життєвий шлях лісовчика постає як шлях духовного випробування і доблесті, де перемоги на полі бою набувають майже містичного сенсу. Автор свідомо вибудовує паралелі між монастирською дисципліною і «військовим чернецтвом» лісовчиків, підкреслюючи їхню жертовність, відданість вищому покликанню, та незалежність від мирської влади. Цей твір надзвичайно важливий для розуміння того, як барокова ментальність намагалася інтегрувати анархічні іррегулярні формування в загальну схему сакралізованого суспільного порядку.

«Сказание Авраамия Палицына об осаде Троице-Сергиева монастыря»⁶⁵ – одна із найважливіших наративних пам'яток початку XVII ст.,

⁶³ Kopa D. Pieśń o cnych Lisowskich Kozakach. Rocznik Przemyski 57, nr 2 (25) (2021): 75–82. URL:

https://www.researchgate.net/publication/357119654_Piesn_o_cnych_lisowskich_kozakach

⁶⁴ Zimorowic Józef Bartłomiej. Utwory młodzieńcze. Opracował Roman Krzywy. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2016. 146 s. URL: https://www.researchgate.net/profile/Roman-Krzywy/publication/316716126_Jozef_Bartlomiej_Zimorowic_Utwory_mlodziencze/links/590efa45aca2722d18601ffd/Jozef-Bartlomiej-Zimorowic-Utwory-mlodziencze.pdf

⁶⁵ Сказание о осаде Троицкаго Сергиева монастыря от поляков и Литвы; и о бывших потом в России мятежах, сочиненное онаго же Троицкаго монастыря келарем Авраамием Палицыным. Москва : Синодальная типография, 1822. 333 с.

створений очевидцем подій, ієромонахом Троїце-Сергієвої лаври Авраамієм Паліциним. Текст є складовою частиною більшого історичного твору, який охоплює період від смерті Івана Грозного до Деулінського перемир'я 1618 року, проте самостійно функціонує як завершена повість з власною структурою, вступом і фіналом. Його основою стали не лише офіційні відомості чи чутки, а й особисті спостереження автора під час тривалої – понад рік – облоги монастиря польсько-литовськими силами. «Сказание» вирізняється емоційною напругою, яскравими описами подій, підкресленим морально-релігійним виміром і тенденцією показати оборону монастиря як героїчний, майже сакралізований акт. А. Паліцин прагнув не лише зафіксувати факти, а й засвідчити духовне значення оборони, зобразити монастир як оплот віри та російської державності в період Смутного часу. Завдяки цьому джерело поєднує в собі документальність очевидця й характерні для тогочасних текстів риторичні, ідеологічні та богословські елементи.

*Liber generationis plebeanorum*⁶⁶ (також *Liber Chamorum*) Валеріана Неканди Трепки – унікальний, об'ємний і водночас глибоко специфічний твір польської барокової культури першої половини XVII ст. Постаті героїв, анекдоти, описи побуту, соціальних конфліктів і персональних скандалів подані під виглядом «гербовника», хоча насправді текст є сатиричною полемікою проти самозваної чи «псевдошляхти», яка намагалася привласнити шляхетський статус і герби. Упорядковане алфавітно, це понад 800-сторінкове рукописне зібрання назв родів і прізвищ супроводжується численними оповідями, епізодами майже новелістичного характеру, фрагментами живої мови, інвективами, прислів'ями й народними каламбурами. Важливою рисою джерела є його широка інформаційна база:

⁶⁶ *Liber generationis plebeanorum* («*Liber chamorum*»): Wydali Włodzimierz Dworzaczek, Julian Bartyś, Zbigniew Kuchowicz. Pod red. Włodzimierza Dworzaczka. Uwagio o pisowni i fonetyce opracował Karol Zierhoffer / ed. by D. W. editor. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963. URL: https://www.scribd.com/document/588503128/Walerian-Nekanda-Trepka-Liber-Generationis-Plebeanorum-Liber-Chamorum-Cz1-Wstęp-Wydawcow-i-Tekst-1963?language_settings_changed=English (date of access: 16.10.2025).

В. Трепка послуговувався повідомленнями понад двохсот інформаторів різного станового походження, особистими спостереженнями, записами з подорожей, відомостями з судових книг і міських архівів. Завдяки цьому *Liber Chamorum* поєднує документальність, фольклорні нашарування, сатиричну настанову та багатий соціолінгвістичний матеріал, що робить його надзвичайно інформативним джерелом для реконструкції суспільного життя Речі Посполитої першої половини XVII ст.

Для історії лісовчиків *Liber generationis plebeanorum* є важливим насамперед як свідчення про соціальне походження, культурно-етнічну строкатість і суспільне сприйняття цієї іррегулярної формації. В. Трепка, описуючи численні приклади «плебейських» родів, торкається середовищ, з яких походила частина майбутніх лісовчиків: дрібної шляхти, міської бідноти, вихідців із пограничних територій, а також тих, хто шукав соціального мобілітету поза усталеними рамками. У барвистих історіях і характеристиках автор фіксує суспільні уявлення про «небезпечних», «непевних», мобільних людей – саме до таких груп сучасники часто зараховували лісовчиків. Навіть якщо окремі згадки не мають прямого фактажу щодо конкретних загонів, твір дозволяє відчитати ширший соціальний фон: стереотипи, що закріплювалися за вихідцями різних регіонів, напругу між станами, уявлення про «чужинців» усередині власного суспільства. Таким чином, *Liber Chamorum* виступає важливим додатковим контекстуальним джерелом, яке допомагає зрозуміти, як тогочасне суспільство Речі Посполитої сприймало тих, хто пізніше поповнював ряди лісовчиків, і як формувалися образи та наративи довкола цієї формації.

Таким чином, барокові твори – хоч і менш точні у хронологічному сенсі – є безцінними для вивчення психології, ідеології та культурної рецепції лісовчиків. Саме вони формують довготривалий образ цих воїнів у польській та частково українській літературній традиції, закладаючи основи міфу, який згодом підхопить романтична історіографія XIX століття.

Отже, дослідження джерел про лісовчиків ускладнюється їх

ірегулярним статусом та відсутністю централізованої військової документації. Через це основну джерельну базу становлять наративні, хронікальні, актові, епістолярні та мемуарні тексти, які потребують критичного й контекстуального прочитання. Найпершим шаром дослідження виступають хроніки, які відображають сприйняття лісовчиків сучасниками – від амбівалентності польських еліт до демонізації в московських літописах. Актові джерела фіксують адміністративні й дипломатичні реакції на їхню діяльність та вказують на неофіційне, але реальне визнання лісовчиків як військового чинника. Нарешті, мемуаристика та наративи формують ідеологічний образ цього формування

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічна основа даної роботи ґрунтується на комплексному підході до вивчення лісовчиків як ірегулярного військового формування Речі Посполитої XVII століття, який дозволяє поєднувати аналіз політичних, соціальних, військових та культурних аспектів цього явища. Дослідження спирається на принципи історизму, об'єктивності та системності. Принцип історизму забезпечує розгляд лісовчиків у ширшому контексті тогочасної Центрально-Східної Європи, враховуючи не лише конкретні військові кампанії – московський похід 1612–1618 рр., рейди в Семигород та участь у Хотинській кампанії 1621 року – а й політичну, економічну та релігійну ситуацію регіону. Це дозволяє відтворити динаміку формування лісовчиків та зрозуміти, яким чином зовнішні обставини – війни, дипломатія, міжнародні союзи – впливали на організацію та функціонування цих формувань.

Принцип об'єктивності в цьому дослідженні реалізується через систематичне залучення джерел різного походження та характеру – польських, українських, московських, німецьких та інших, що дозволяє уникнути однобічних оцінок і відтворити багатогранний образ лісовчиків.

Сучасні джерела подають їх і як героїв, і як деструктивну силу, тому критичне зіставлення різних точок зору – від апологетичного погляду польських авторів до демонізації лісовчиків у московських літописах та оцінок іноземних дипломатів і чиновників – є необхідним для формування повної картини. Такий підхід дозволяє не лише реконструювати фактичні події, але й оцінити, як соціокультурні та політичні чинники впливали на створення різних образів цих формувань у свідомості сучасників.

Принцип системності передбачає розгляд лісовчиків як складної соціально-військової системи, що включає особовий склад, релігійні переконання, організацію військових підрозділів, методи ведення війни та взаємодію з державними та воєнними інституціями. Такий підхід дає змогу відтворити їхню внутрішню структуру, взаємозв'язки та соціальні ролі, а також інтегрувати ці явища у ширший контекст суспільно-політичного середовища Речі Посполитої XVII століття.

Науково-методологічна база дослідження ґрунтується на поєднанні кількох взаємодоповнювальних підходів. Історичний підхід забезпечує хронологічний аналіз явища, простежує стадії виникнення, розвитку та занепаду лісовчиків, дозволяє реконструювати окремі військові кампанії, рейди та способи мобілізації цих формувань. Системний підхід дозволяє розглядати лісовчиків як невід'ємну частину ширшої військово-політичної системи Речі Посполитої, враховуючи їхню взаємодію з прикордонними адміністраціями, шляхетськими громадами та іноземними державами. Діалектичний підхід дає змогу виявити внутрішні суперечності явища, зокрема між ідеалізованим образом «божого воїна» та реаліями насильства, між формальним статусом нерегулярного формування та фактичним військовим впливом на політичну ситуацію.

Культурно-антропологічний та дискурсивний підходи дозволяють аналізувати способи сприйняття лісовчиків сучасниками, їхнє символічне та ідеологічне значення, а також процеси формування міфологізованого образу у колективній пам'яті. Особлива увага приділяється фонетичним і

культурним ознакам імен та прізвищ учасників, що дозволяє відтворити їхнє етнічне та релігійне походження, простежити географічні та соціальні корені, а також оцінити ступінь впливу культурних чинників на структуру і функціонування військових підрозділів.

Методи дослідження включають аналіз, синтез, порівняння та критичне джерелознавство. Аналіз дозволяє виділити ключові характеристики лісовчиків: структуру підрозділів, військові тактики, напрями діяльності, мотивацію та ступінь взаємодії з владними інституціями. Синтез об'єднує окремі факти, повідомлення та оцінки з різних джерел у цілісну картину феномену. Порівняння дає змогу виявити відмінності та спільні риси в оцінках лісовчиків у польських, московських та німецьких джерелах, а також зіставити їх з іншими іррегулярними формуваннями того часу. Критичне джерелознавство забезпечує оцінку достовірності, авторства, стилістики та потенційної упередженості текстів, дозволяючи відокремити фактичний рівень явища від дискурсивного сприйняття та ідеологічного забарвлення.

Використання інтегрованого підходу забезпечує багатогранний аналіз, що одночасно охоплює хронологію подій, внутрішню структуру формування, його військову, соціальну та культурну роль, а також образ лісовчиків у колективній пам'яті. Таке комплексне дослідження дозволяє зрозуміти не лише окремі військово-адміністративні процеси, а й ширші механізми легітимації, мобілізації та культурної інтерпретації нерегулярних військових формувань. Крім того, воно відкриває можливість оцінити місце лісовчиків у європейському політичному та ідеологічному просторі XVII століття, визначити вплив локальних та наднаціональних факторів на їхню діяльність і роль у формуванні образу «воїна на службі держави і миті історії». Таким чином, комплексне застосування історичного, системного, діалектичного, культурно-антропологічного та дискурсивного підходів, у поєднанні з принципами історизму, об'єктивності та системності, дозволяє всебічно проаналізувати феномен лісовчиків як іррегулярного військового формування Речі Посполитої XVII століття. Дослідження дає змогу

простежити хронологію виникнення, розвитку та занепаду лісовчиків, реконструювати окремі військові кампанії та рейди, а також оцінити їхню організацію, внутрішню структуру та методи ведення війни. Завдяки систематичному використанню джерел різного походження – польських, московських, німецьких, українських та інших – дослідження забезпечує багатогранний образ лісовчиків, враховує як героїзовані, так і деструктивні оцінки сучасників, а також дозволяє зіставляти різні погляди та виявляти джерела можливих упереджень.

Крім того, застосування методів аналізу, синтезу, порівняння та критичного джерелознавства сприяє виявленню ключових характеристик лісовчиків: соціального та етнічного складу, релігійних переконань, мотивації учасників, військових тактик і взаємодії з політичними і військовими інституціями. Використання культурно-антропологічного та дискурсивного підходів дозволяє розкрити символічне та ідеологічне значення лісовчиків у свідомості contemporaries, простежити формування їх міфологізованого образу, а також відтворити етнічні, релігійні та географічні аспекти їхнього походження.

Отже, комплексний підхід, використаний в роботі не лише відображає конкретні військово-адміністративні процеси та кампанії, а й дозволяє усвідомити ширші механізми функціонування нерегулярних формувань у політичному, соціальному та культурному контексті Центрально-Східної Європи XVII століття. Це забезпечує глибоке розуміння того, як лісовчики взаємодіяли з державними структурами, прикордонними громадами та іншими суб'єктами, яким чином формувалися та поширювалися уявлення про них, а також яке місце вони займали в європейському військово-політичному та ідеологічному просторі того часу.

РОДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ВІЙСЬКОВА АКТИВНІСТЬ ЛІСОВЧИКІВ

2.1. Особливості виникнення лісовчиків

Для розуміння процесу формування лісовчиків необхідно враховувати широкий контекст військових трансформацій ранньомодерного періоду, коли в Європі відбувалася поступова еволюція від середньовічних до централізованих форм військової організації. Цей час позначився змінами у структурі, тактиці та соціальному складі військ, що зумовили появу нових типів збройних формувань, зокрема нерегулярних загонів. У цьому контексті приклад ландскнехтів є показовим: вони стали проміжною ланкою між середньовічними найманими військами та регулярними арміями, продемонструвавши механізми адаптації військових структур до нових політичних, економічних і технологічних реалій. Аналіз цього досвіду дозволяє глибше зрозуміти умови, за яких виникли та функціонували лісовчики, а також їхнє місце в системі військових процесів початку XVII століття.

Проблематика військових трансформацій кінця XVI – початку XVII століття посідає значне місце у сучасній світовій історіографії. Її вивчення нерозривно пов'язане з концепцією «військової революції», сформульованою Майклом Робертсом⁶⁷ у 1955 році під час однієї з його лекцій. Саме ця ідея стала теоретичним підґрунтям для подальших досліджень Джеремі Блека⁶⁸, Джеффрі Паркера⁶⁹ та Джона Лінна⁷⁰, які розвинули й уточнили запропоновану модель.

⁶⁷ Roberts Michael. 'Military Revolution 1560-1660', found in 'Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe, edited by Clifford J. Rogers, Westview Press, Inc. pp. 13.

⁶⁸ Black Jeremy. A Revolution in Military Cartography?: Europe 1650–1815. *The Journal of Military History*. 2009. 30 Vol. 73, No. 1. P. 50.

Друга половина XVI – початок XVII століття становлять один із ключових етапів розвитку європейської цивілізації. У цей час спостерігалася висока динаміка політичних, економічних і соціальних процесів, які створювали передумови для масштабних суспільних змін. Переломні події цієї доби не лише визначили внутрішньополітичний розвиток окремих держав, але й істотно вплинули на формування системи міжнародних відносин. Саме в цей період відбулися суттєві зрушення у сфері військової організації, що спричинило появу нових типів збройних формувань і трансформацію принципів ведення бойових дій.

Досліджуваний період вирізняється як етап поступового занепаду середньовічних принципів ведення війни та становлення нових, модернізованих підходів до організації військових сил. У цьому контексті доцільно говорити про феномен «військової революції», концептуальні засади якої були сформульовані Майклом Робертсом у 1955 році. Згідно з його теорією, військова революція охоплює часовий проміжок між 1560 та 1660 роками і включає чотири ключові складові: по-перше, трансформацію тактики; по-друге, зміну стратегічних підходів; по-третє, значне розширення масштабів воєн у Європі; і, по-четверте, посилення впливу війни на суспільне життя.

Зазначені процеси можна розглядати як адаптацію військової практики до нових реалій – удосконалення озброєння, еволюції фортифікацій, зростання чисельності армій та зміни характеру політичних конфліктів. Особливо помітними ці тенденції стали у другій половині XVII століття, коли чисельність збройних сил у державах швидко збільшувалася. Армії перетворилися на одних із наймасштабніших роботодавців⁷¹, що свідчило

⁶⁹ Parker Geoffrey. The «Military Revolution», 1560–1660 – a Myth? *The Journal of Modern History*. 1976. Vol. 48, Issue 2. P. 196.

⁷⁰ Lynn John A. Tactical Evolution in the French Army, 1560 –1660. *French Historical Studies*. 1985. Vol. 14, No. 211. Duke University Press. P. 178.

⁷¹ Bäckström Olli. Military Revolution and the Thirty Years War 1618–1648: Aspects of Institutional Change and Decline. Helsinki: Helsinki University Press, 2023. P. 155.

про їхній вагомий внесок у формування національних економік і соціальних структур.

Цей етап розвитку також позначився становленням перших варіантів регулярних армій, які ще не набули стабільності, властивої пізнішим століттям. У пізньосередньовічний період військові сили зазвичай розгорталися на початку кампанійного сезону, що припадав на весну, а активні бойові дії тривали до настання зими. Частина військ залишалася у зимових квартирах, щоб відновити бойові дії навесні. Потреби у постійному утриманні великих армій на той час не існувало.

Показовим прикладом є ситуація у Франції: після завершення Італійських воєн та укладення миру в Като-Камбрез чисельність французьких військ становила близько 28 тисяч осіб, тоді як наприкінці XVI століття, після завершення релігійних воєн, вона скоротилася до приблизно 8,5 тисяч⁷². Ця динаміка відображала не лише зміну військової політики, а й глибший вплив соціально-політичних процесів на структуру збройних сил.

З початком XVII століття ситуація істотно змінилася – постійні армії, що підтримували бойову готовність упродовж усього року, стали звичним явищем. Така тенденція була пов'язана зі зміною характеру збройних конфліктів і появою нових фортифікаційних систем⁷³, які потребували більших ресурсів як для оборони, так і для проведення облоги. Водночас із розвитком регулярних військ на теренах Європи продовжували існувати традиції формування приватних і нерегулярних загонів. Вони зберігали автономність та демонстрували здатність функціонувати поза межами централізованих військових структур. Такі формування виникали як реакція на обмеженість державних військових ресурсів і необхідність оперативного реагування на локальні конфлікти.

⁷² John A. Lynn. *Tools of War: Instruments, Ideas, and Institutions of Warfare, 1445–1871*. University of Illinois Press, 1990. P. 1–2.

⁷³ Coleman Joseph T. What was revolutionary about the «Military Revolution» in early modern Europe? URL: https://www.academia.edu/123759124/The_Military_Revolution_2 pp. 1-10 p.3

Попри те, що існування подібних формувань було характерним як для середньовічної, так і для ранньомодерної епохи, поступово вони втрачали свій початковий характер унаслідок посилення тенденції до централізації військової організації. Цей процес зумовлювався необхідністю підвищення ефективності збройних сил, упровадження нових технологій і методів ведення війни, а також зміцнення ролі держави як провідного суб'єкта у сфері військового планування. Починаючи з кінця XVI століття, спостерігається різке збільшення чисельності військових контингентів⁷⁴, що засвідчує зростання мобілізаційних можливостей держав і зміцнення армії як одного з ключових інструментів державної політики.

Ці зміни не обмежувалися лише кількісним аспектом, а відображали глибоку еволюцію у структурній організації військових сил. З одного боку, формувалася регулярна армія з чіткою ієрархією та системою управління, а з іншого – продовжували існувати давні практики формування нерегулярних військових загонів, що виконували роль своєрідного компенсаторного механізму в перехідний період. Такий дуалізм дозволяв державам поєднувати масштабні військові операції, які вимагали значних людських ресурсів, із можливістю оперативного реагування на локальні конфлікти завдяки мобільності та гнучкості нерегулярних підрозділів.

Важливим аспектом розвитку цього історичного етапу стало поступове перетворення нерегулярних збройних формувань, які спершу виникали поза контролем централізованої влади, на більш дисципліновані та організовані структури. Цей процес відображав не лише еволюцію військової тактики, а й трансформацію суспільно-політичних відносин, коли держава поступово перебирала на себе контроль над усіма елементами військового устрою. Показовим прикладом є ландскнехти – загони, що спочатку існували як наймані, нерегулярні військові формування, здатні швидко мобілізуватися в

⁷⁴ Jonathan J. Adams The rise and fall of armies Macroeconomic Dynamics. 2024. 29, e17, P. 2.

умовах політичної нестабільності, але з часом були інтегровані у структуру регулярних армій і стали невід’ємною частиною національної оборони.

Цей приклад наочно демонструє, як у процесі зростання військової могутності та необхідності раціонального управління ресурсами традиційні форми військової організації змушені були адаптуватися до нових вимог доби, набуваючи рис дисциплінованості та централізованого керівництва. Ландскнехти, що з’явилися в Німеччині наприкінці XV століття, спочатку діяли як наймані підрозділи, у яких визначальними були особиста доблесть, бойовий досвід і незалежність воїнів. Проте в умовах військової революції, яка докорінно змінила тактику, стратегію та організаційні принципи ведення війни, ці формування стали своєрідним перехідним явищем між феодалними дружинами та централізованими арміями державного типу.

Ландскнехти вирізнялися високим рівнем дисципліни та здатністю до швидкої адаптації до змінних умов бойових дій. Вони ефективно поєднували традиційні методи середньовічного ближнього бою з активним використанням новітніх засобів озброєння, зокрема вогнепальної зброї⁷⁵. Їхнє тактичне мислення ґрунтувалося на синтезі потужних ударних прийомів і зростаючої ролі стрілецької зброї, що відкривало нові можливості у сфері військових дій ранньомодерного часу.

Організаційна структура ландскнехтів уже на ранніх етапах свого розвитку демонструвала риси, характерні для майбутніх централізованих армій. До таких ознак належали стандартизація озброєння, чітка тактична організація та взаємозамінність бойових ролей. Подібна еволюція була частиною ширшого процесу, у межах якого посилення ролі державної влади зумовлювало потребу переходу від фрагментарних, індивідуально організованих загонів до уніфікованої системи командування й логістики.

⁷⁵ Axelrod Alan: Mercenaries: a guide to private armies and private military companies. CQ Press, 2014. P. 54. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr&id=fWF2AwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=medieval+mercenaries&ots=-GtrDOWlpU&sig=Nz5880VWHYTIToPXLozaSzcfGFs&redir_esc=y&pli=1#v=onepage&q&f=true

Цьому сприяло зростання масштабів воєнних кампаній і необхідність забезпечення постійної мобілізаційної готовності⁷⁶. Саме в такому контексті ландскнехти поступово інтегрувалися у структури державних армій.

У ранньомодерний період військові кампанії часто проводилися сезонно, і війська збиралися лише на обмежений час⁷⁷. Проте згодом відбулася істотна зміна: тимчасові формування перетворилися на постійний елемент державного військового апарату. У цьому процесі ландскнехти стали своєрідним прикладом адаптації – поєднуючи оперативність і гнучкість, притаманні нерегулярним загонам, із ознаками централізованої дисципліни та стабільної організації. Запровадження ефективніших підходів до командування, дисциплінарного контролю та логістики сприяло їхньому переходу від розрізнених найманих груп до повноцінних військових підрозділів, інтегрованих у національні оборонні стратегії.

Зміни у структурі збройних сил відображали загальний процес централізації влади, у ході якого держава поступово перебирала відповідальність за організацію, постачання та фінансування армії. Ландскнехти в цьому контексті виступали явищем подвійної природи: з одного боку, вони залишалися спадкоємцями середньовічних військових традицій, а з іншого – демонстрували здатність інтегрувати інноваційні підходи до військової справи, пристосовуючись до нових вимог часу та включаючись у систему централізованого командування.

Важливим проявом цієї трансформації стало поступове зникнення контрактної системи, що передбачала взаємні зобов'язання між державою, капітанами та солдатами. Її замінили дисциплінарні статuti, у яких більше не містилося пунктів, що гарантували права або компенсації для військовослужбовців. Паралельно із цим відбувалася зміна соціального

⁷⁶ Erik Swart. From «Landsknecht» to «Soldier»: The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century 2006 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IRSH 51. 2006. P. 91–92.

⁷⁷ John A. Lynn. Tools of War: Instruments, Ideas, and Institutions of Warfare, 1445–1871. University of Illinois Press, 1990. P. 1–2.

статусу самих ландскнехтів: титул, який до 1583 року служив символом честі та професійної ідентичності, поступово зникає і до 1600 року замінюється загальним найменуванням – «солдати»⁷⁸.

Таким чином, історія ландскнехтів відображає один із ключових етапів переходу від середньовічної до ранньомодерної військової системи. На цьому етапі співіснували дві моделі – феодална, заснована на особистій доблесті й автономних загонах, і нова, централізована, що базувалася на стандартизованій тактиці, розвиненій логістиці та системному контролі державних інституцій. Саме цей процес став передумовою глибокої трансформації військової теорії та практики, яка згодом привела до докорінних змін у способах ведення війни.

У підсумку ландскнехти стали органічною частиною нової військової системи: зберігаючи окремі традиційні риси, вони водночас набули властивостей, характерних для централізованих армій. Їхня діяльність сприяла формуванню нових форм військового мистецтва, які відповідали вимогам державної безпеки та зростаючим стандартам бойової ефективності. Водночас у цей період суттєвих змін зазнала не лише піхота, але й кавалерія – її організація, тактика та роль у бою переосмислювалися, що свідчило про перехід від середньовічної до модерної системи військової структури.

У ранньомодерний період кіннота, традиційно важкоозброєна й зорієнтована на ближній бій, виконувала ключову роль у вирішенні результату битв, спираючись на індивідуальну доблесть воїнів і силу лобового удару. Проте з поширенням вогнепальної зброї та еволюцією військової тактики виникла необхідність перегляду класичних принципів її застосування. Так, наприклад, польські крилаті гусари, які тривалий час уособлювали ідеал кінного прориву з використанням холодної зброї, поступово почали включати до свого озброєння вогнепальні засоби⁷⁹. Ця

⁷⁸ Erik Swart. From «Landsknecht» to «Soldier»: The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century 2006 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IRSH 51. 2006. P. 75–76.

⁷⁹ Wisner H. Lisowczycy. Warszawa, 1976. Książka i Wiedza. wyd.1. S. 25.

тенденція засвідчила ширший процес трансформації кавалерії – від домінування важких формувань до розвитку більш мобільних і гнучких підрозділів, здатних поєднувати традиційні методи ведення бою з технічними інноваціями доби.

У цей період кавалерія зазнала процесу спеціалізації та структурного розмежування. У Речі Посполитій, зокрема, військові реформи короля Стефана Баторія закріпили поділ кінноти на важку, козацьку та легку⁸⁰. Водночас було уніфіковано озброєння та вдосконалено тактичну організацію. Гусари, які раніше вважалися легкими підрозділами, остаточно перетворилися на важку ударну кавалерію, що становила основну бойову силу польсько-литовського війська⁸¹. Їхній головний тактичний прийом полягав у потужному фронтальному ударі, який дозволяв проривати щільні ряди противника, зокрема в сутичках із османськими, московськими та шведськими арміями. Поряд із ними діяли легкі кінні формування – насамперед козацька кіннота, що вирізнялася високою маневровістю та виконувала завдання розвідки, флангових атак і переслідування ворога.

Загалом, кавалерія в цей час проходила етап глибокої адаптації до змінених умов війни. Якщо в середньовіччі вирішальне значення мав один удар важкоозброєної кінноти, то в ранньомодерну епоху ефективність кавалерійських підрозділів дедалі більше залежала від їхньої здатності діяти у взаємодії з піхотою та артилерією. Це особливо проявилось в Західній Європі, де зі зростанням ролі мушкетерів та артилерії кіннота втратила свою колишню домінантну позицію. Як наслідок, її структура ускладнилася: з'явилися драгуни, що поєднували риси піхоти та кавалерії, кірасири – як представники важких кінних частин, і рейтари, які застосовували вогнепальну зброю та діяли за тактикою караколю⁸².

⁸⁰ Kadzik D. «Wojsko nadworne» na początku wojny Stefana Batorego z Gdańskiem w świetle akt skarbowych, *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2017. S. 19.

⁸¹ Marcin Małecki. Życie codzienne wojska Rzeczypospolitej Obojga Narodów podczas kampanii moskiewskich w latach 1579–1582. *Studia Elbląskie* 18:179–205. S. 183.

⁸² Девіс Дж. А. Еволюція кавалерії під час військової революції: англійський досвід

Таким чином, еволюція кавалерії відображала ширші процеси військових перетворень XVI–XVII століть, пов'язаних із так званою військовою революцією. Зміни у військовій справі охопили всі її складові – від тактичних і стратегічних підходів до соціально-економічних аспектів організації армій. Держави, що прагнули посилення своєї могутності й територіальної експансії, усвідомлювали необхідність модернізації війська та впровадження нових методів ведення бойових дій.

У цьому контексті особливої ваги набули нерегулярні збройні формування, які ґрунтувалися переважно на кавалерії. Одним із таких феноменів стали лісовчики – специфічний тип нерегулярного війська, що сформувався в Речі Посполитій у добу раннього Нового часу. Їхнє виникнення було зумовлене поєднанням соціально-економічних і політичних чинників, а також потребою гнучких мобільних загонів, здатних діяти поза межами традиційної військової системи.

У добу раннього модерну, зокрема під впливом так званої військової революції, відбувався інтенсивний розвиток практики найманих військових формувань. Держави дедалі частіше вдавалися до залучення вже готових до війни професійних загонів, які не потребували початкової підготовки. Однією з причин цього явища було посилення фінансового тиску на державні скарбниці: постійні війни вимагали значних коштів, яких дедалі частіше бракувало навіть для оплати регулярного війська.

Саме внаслідок такої фінансової кризи розпочалася історія лісовчиків – формування, що виникло на периферії польсько-литовських воєн у Лівонії. Початки цього процесу можна віднести до 1604 року, коли гетьман Ян Кароль Ходкевич повідомляв про катастрофічний стан фінансів армії. З отриманих тридцяти тисяч злотих до нього надійшло лише шістнадцять, «яких навіть на піхоту не вистачало».⁸³ У листі до канцлера Льва Сапєги від 10 грудня 1604 року Ходкевич описував кризу так:

1572–1604 : дис. ... магістра історії. Сан-Маркос, 2015. С. 11.

⁸³ Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. T. 2, Epoka przedrozbiorowa.

«Солдати на мене нарікають, нащо я їх у те вплутав. Віддав під заставу Бежони і готовий заставити цілу маєтність. Але де ж зараз ті гроші взяти?»⁸⁴.

Далі гетьман зазначав, що «солдати подались за Двіну грабувати. Вождем їх був такий собі Лісовський – чоловік безбожний і бунтівник. Він їх вождь, і то його справа, що солдати так розійшлись»⁸⁵. У листі також містився перелік рот, які мали бути покарані за непослух – саме з них сформувалася так звана «солдатська конфедерація». Це були вояки, незадоволені невикплатою платні, які, не бачачи перспектив для легального забезпечення, самовільно об'єдналися в збройну групу і почали здобувати засоби для життя шляхом грабунку місцевостей.

Хоча точна чисельність конфедератів невідома, за списками рот і середньою чисельністю кожної з них можна припустити, що під керівництвом Лісовського діяло близько 600 осіб⁸⁶. Роту Косаковського, згадану окремо, до складу конфедерації, ймовірно, не варто відносити. Ймовірно, згодом більшість учасників цього загону повернулася до регулярного війська і брала участь у подальших бойових діях.

Цей епізод став першим проявом організаторського таланту Олександра (Лісовського), його схильності до створення мобільних, автономних підрозділів, здатних діяти в умовах обмежених ресурсів і змінного театру бойових дій. Саме такі риси згодом визначили характер лісовчиків – легкої, маневреної кавалерії, що діяла «на власний рахунок» і здобула широку славу під час московських кампаній.

Подальші згадки про О. Лісовського як командира легких загонів з'являються під час рокошу Зебжидовського (1606–1609 рр.), де він виступав у ролі ротмістра козацької роти⁸⁷, продовжуючи лінію розвитку легкої

Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Lwów – Warszawa – Kraków, 1923. S. 141.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. S. 142.

⁸⁶ Balcerek M. Polacy w armii Karola IX w bitwie pod Kircholmem 27 IX 1605 roku. *Zapiski Historyczne*. T. LXXVIII. 2013. Z. 3. S. 94.

⁸⁷ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, t. 1. Lwów, 1843. S. 27.

мобільної кінноти. Наступною визначною сторінкою історії лісовчиків стала участь у московських кампаніях часів «Димітріад» і польсько-московської війни, де сформувалися ключові риси цього унікального воєнного феномену.

2.2. Московські кампанії

Після подій рокошу Олександр Лісовський уперше з'являється на теренах Московії приблизно в 1607 році, коли зі своїм невеликим загonom приєднався до табору Лжедмитрія II⁸⁸. На початку його відділ був нечисленним – близько двохсот осіб. Як зауважує Г. Віснер, такий контингент був «занадто малим, аби зіграти помітну роль при обозі, але й надто незначним, щоб вести самостійні дії поза ним».⁸⁹

У цій ситуації О. Лісовський вирушив до Рязанської землі з метою здобути підтримку для самозванця та водночас поповнити власний загін. Йому досить швидко вдалося приєднати до себе нових союзників – передусім місцеве козацтво, а також представників різних соціальних і етнічних груп. Загін О. Лісовського став різномірним у своєму складі: до нього входили польські та литовські шляхтичі, московські дворяни, боярські діти, татари, черкеси, запорожці й донці.

Проте вже невдовзі О. Лісовський і його люди залишили табір Лжедмитрія II, обравши шлях самостійних дій на території Московського царства. Цей крок засвідчив характерну для нього схильність до автономності та прагнення діяти поза рамками централізованого командування – рису, що стане визначальною у формуванні феномену лісовчиків у наступні роки.

Після виходу з табору Лжедмитрія II загін Олександра Лісовського розпочав активні дії на території Московського царства. Спочатку він вирушив на південь від Оки, далі – у напрямку Орла, а звідти перейшов у

⁸⁸ Wisner H. Lisowczycy. Warszawa, 1976. Książka i Wiedza. wyd. 1. S. 33.

⁸⁹ Там само. S. 25.

Рязанський край, де тривалий час поповнював свої сили. Зібравши нові загони, Лісовський став табором поблизу Зарайська⁹⁰.

Згодом, об'єднавшись із підрозділами гетьмана Яна Петра Сапеги, він узяв участь у поході на Сергієво-Троїцький монастир⁹¹ – одну з ключових фортець, що залишалася під контролем царських військ. Після цього лісовчики рушили на північний схід, у напрямку Суздаля. У листопаді 1608 року внаслідок цих дій більшість міст Суздальської та Володимирської земель перейшли під владу Лжедмитрія II, здобуту саме завдяки військовим операціям О. Лісовського.

Втім, ця влада мала переважно номінальний характер. У новозахоплених землях фактичний контроль залишався слабким, спостерігалось значне свавілля, що підривало авторитет «царя Дмитра» і засвідчувало автономну, напівсамостійно діючу природу загонів О. Лісовського. Саме в цей період починає формуватися характерна для лісовчиків репутація мобільної, але непередбачуваної сили, яка діяла більше з власних міркувань, ніж за наказом центрального керівництва.

Після встановлення контролю над частиною Суздальської та Володимирської земель О. Лісовський продовжив активні бойові дії на території Московії. Його загони діяли в околицях Галича, поблизу Костроми, а згодом, за наказом Лжедмитрія II, вирушили на південь. У квітні 1609 року О. Лісовський проводив рейди під Ярославлем і Костромою, прагнучи дезорганізувати сили, підпорядковані царю Василю Шуйському. З тією ж метою він здійснив відволікальні напади на Ростов і Переяславль⁹².

⁹⁰ Marchocki M. Historia wojny Moskiewskiej. Poznań : Drukarnia Orędownika Garbary, 1841. № 45. S. 19. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/54118/edition/70331/content> (data dostępu: 18.09.2025).

⁹¹ Сказание о осаде Троицкаго Сергиева монастыря от поляков и Литвы; и о бывших потом в России мятежах, сочиненное онаго же Троицкаго монастыря келарем Авраамием Палицыным. Москва : Синодальная типография, 1822. 333 с.

⁹² Hirschberg A. Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII : zbiór materyałów do historyi stosunków polsko-rossyjskich za Zygmunta III. Lwów : Druk. Zakładu Narodowego. im. Ossolińskich, 1901. P. 242. URL: <https://polona.pl/item-view/c3cec9b8-18e2-49e6-ae77-af5366c9dcec?page=255>.

Навесні 1610 року загони Лісовського знову з'являються під Суздалем. Однак політична ситуація в Московії швидко змінювалася. Після загибелі Лжедмитрія II О. Лісовський приєднався до табору Владислава Вази, підтримавши офіційні плани Речі Посполитої щодо втручання в московські справи.

Рухаючись у напрямку північного заходу, він здобув Монастир святого Макара, а під Козельськом розгромив загони воєводи Жеребцева. Надалі, діючи спільно з козаками ротмістра Просавицького, О. Лісовський наблизився до Пскова, де його головною метою стало відволікання московських сил і послаблення позицій Шуйського⁹³.

Втім, саме під Псковом між ним і Просавицьким стався конфлікт, який призвів до роз'єднання сил. Значна частина загону О. Лісовського була розбита, а сам він змушений відступити до Литви. Тут він певний час перебував у стані очікування, відновлюючи свої сили та готуючись до нових кампаній.

Період після відступу з Московії позначився для Олександра Лісовського важливими політичними змінами. Саме в цей час було офіційно скасовано його баніцію, накладену раніше за участь у рокоші Зебжидовського⁹⁴. Цей крок означав не лише політичну реабілітацію, а й повернення до легального статусу в межах Речі Посполитої.

Попри те, що сейм 1611 року не мав змоги фінансувати широкомасштабне продовження московської кампанії, Лісовський залишався на офіційній службі короля.

У тому ж 1611 році, «з королівського плеча», О. Лісовський отримав маєток Заволоче, де деякий час перебував, намагаючись закріпитися⁹⁵. Однак через відсутність фінансування для утримання залоги він невдовзі залишив

⁹³ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, t. 1. Lwów, 1843. S. 73.

⁹⁴ Krótki rys dziejow i spraw lisowczyków. Cześć I. Rozdział I. Alexander Lisowski. Wojny moskiewskie. Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich Pismo poświęcone dziejom, bibliografii, rozprawom i wiadomosciom naukowym. 1843. Vol. 3. P. 140.

⁹⁵ Tyszkowski K. Aleksander Lisowski i jego zagony na Moskwę. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. T. 5, zesz. 1. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1932. S. 11–12.

це місце, вирушивши зі своїм загоном углиб країни. У його відсутність Заволоче було розграбоване, хоча ця втрата не мала значного впливу на матеріальний стан О. Лісовського.

Після нетривалого періоду служби на північних кордонах Речі Посполитої Лісовський знову був залучений до активних військових дій. У цей час становище Смоленська різко погіршилося: московські війська, укріпившись на оршанському тракті, спорудили низку острогів, фактично перерізавши шляхи постачання до міста. Смоленськ опинився в облозі, а забезпечення гарнізону продовольством і боєприпасами стало критично складним.

У 1613 році було заплановано військову операцію, метою якої було або знищення ворожих острогів, або принаймні пробиття коридору для постачання міста⁹⁶. Головна роль у цій експедиції відводилася загонові О. Лісовського чисельністю близько трьох тисяч осіб. Підготовка до операції проходила в Орші, де його сили перебували певний час у стані зосередження.

У квітні 1614 року експедиція розпочалася. Разом із О. Лісовським виступив також Олександр Сапега. Сумарно вони мали близько 2240 вершників і 400 піхотинців, очікуючи додаткове підкріплення чисельністю приблизно тисячу вояків⁹⁷. Незважаючи на численні перешкоди, нестачу ресурсів і складні умови, похід завершився частковим успіхом. Військам вдалося прорватися до Смоленська та доставити туди певну кількість припасів, хоча загальна ситуація в місті залишалася тяжкою – не вистачало як продовольства, так і грошей для війська.

О. Лісовський, однак, не обмежився виконанням мінімального завдання. Продовжуючи дії у прифронтівій зоні, він організував серію нападів на

⁹⁶ Tyszkowski K. Wojna o Smoleńsk, 1613–1615. Lwów : Tow. Naukowe, 1932. P. 134. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/100657/edition/112407/content>.

⁹⁷ Przepiórka A. G. Liczebność i organizacja załogi Smoleńska w latach 1613–1618. Res Historica, 2024. P. 812. URL: https://www.researchgate.net/publication/387902841_Liczebosc_i_organizacja_zalogi_Smolen_ska_w_latach_1613-1618_Number_and_Organization_of_the_Smolensk_Garrison_in_1613-1618.

московські остроги вздовж тракту, завдяки чому відкрив і забезпечив функціонування сухопутного шляху постачання до Смоленська. Упродовж літа 1614 року його загони утримували цей маршрут, що стало одним із стратегічних успіхів Речі Посполитої у тій фазі московської кампанії.

У складній стратегічній ситуації, що склалася після часткового прориву під Смоленськом, гетьман Ян Кароль Ходкевич розробив план глибокого рейду вглиб Московського царства. Його метою було відволікти основні сили противника від облоги Смоленська, створити загрозу в тилу московських військ і тим самим стабілізувати становище на західному фронті. Основними ударними силами в цій операції мали стати мобільні з'єднання під проводом Олександра Лісовського та Януша Кішки.

12 січня 1615 року в Могильові О. Лісовський видав універсал, у якому звертався до «всіх охочих людей без служби», закликаючи їх долучитися до походу на Московію⁹⁸. В універсалі наголошувалося, що учасники не отримуватимуть жолду, тобто грошової платні, але зможуть «живитися війною», тобто утримуватися за рахунок здобичі, отриманої під час бойових дій.

Після цього заклик О. Лісовський вирушив у похід зі своїм легким загоном, який складався переважно з вояків, звиклих до партизанських і рейдових дій. За своїм характером і складом цей контингент мало чим відрізнявся від козацьких ватаг – таких, якими раніше командували Хвастовець чи Наливайко⁹⁹. Такий тип війська був надзвичайно мобільним, діяв «на власний кошт» і став тією основою, з якої остаточно сформувався феномен лісовчиків як особливого різновиду легкої кавалерії Речі Посполитої.

Після проголошення універсалу в Могильові О. Лісовський вирушив зі своєю ватагою легкої кінноти на схід. Першим напрямом його рейду став

⁹⁸ Tyszkowski K. Aleksander Lisowski i jego zagony na Moskwę. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. T. 5, zesz. 1. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1932. S. 18.

⁹⁹ Там само. S. 17.

Брянськ. Під містом він затримався ненадовго – не зумівши здобути укріплення, рушив далі на південний схід. Відтак йому вдалося взяти Карачев, що мало значний психологічний ефект і спричинило паніку в прикордонних воєводствах Московії. Незважаючи на невдачу під Брянськом, дії Лісовського виконували своє стратегічне завдання – відволікали на себе сили противника та змушували московське командування зосереджувати ресурси далеко від Смоленська.

Щоб нейтралізувати загрозу, проти О. Лісовського було вислано загін під проводом князя Дмитра Пожарського¹⁰⁰. Однак той не зумів нав'язати битву – О. Лісовський уникнув зіткнення, вийшовши з-під удару й швидко змінивши напрям руху. Його військо рушило через Орел на Болхов, демонструючи надзвичайну мобільність. Далі послідувала низка стрімких нападів – було здобуто Вележ, потім Перемишль, а також проведено бойові дії під Ржевом, Торжком, Кашином, Угличем, Муромом і Тулою.

Висока маневреність та повна відсутність обозу давали Лісовському перевагу над противником: його легка кіннота діяла партизанськими методами, швидко з'являючись у різних районах і так само раптово зникаючи. Регулярні московські війська, обтяжені обозами та обмежені в пересуванні, не могли ефективно протидіяти такій тактиці. Саме ці рейдові дії закріпили за О. Лісовським репутацію талановитого командира, який умів використовувати мобільність і раптовість як головну зброю своєї армії.

Після завершення московського походу ім'я О. Лісовського набуло широкої слави. Його рейди, що відзначалися зухвалістю, швидкістю та ефективністю, створили навколо нього легендарний ореол воєначальника, який умів перемагати навіть без значних ресурсів. Завдяки цьому до його загонів охоче долучалися нові добровольці – як із Речі Посполитої, так і з місцевого населення в Московії.

Повернувшись із походу, О. Лісовський вирушив до Варшави, сподіваючись отримати винагороду за свої успіхи. Тим часом його військо

¹⁰⁰ Там само. S. 20.

розпорошилося: частина воїнів залишилася на московській території, можливо, осівши там як найманці чи авантюристи, інша частина повернулася на прикордоння Речі Посполитої.

Попри спроби уряду залучити лісовчиків до нових походів у Московію, самі вояки тепер вимагали чіткої оплати за службу. Ймовірно, певної домовленості все ж було досягнуто, адже у вересні 1616 року О. Лісовський знову зібрав свої сили під Стародубом¹⁰¹, почавши формувати новий загін. Проте доля обірвала його плани: у листопаді того ж року він раптово помер під час огляду свого війська. Його смерть поклала край особистій кар'єрі ватажка, але започаткований ним військовий рух – лісовчики – продовжив існування.

Після смерті Олександра Лісовського лісовчики обрали нового ватажка – Чаплінського¹⁰², під керівництвом якого вони продовжили рейди до Московії. На жаль, джерела про діяльність загону в цей період доволі обмежені, а після смерті Чаплінського командування перейшло до Валентія Рогавицького.

Під його проводом лісовчики діяли досить активно: до січня 1617 року вони здобули близько тридцяти острогів, а 12 травня 1617 року прибули під Смоленськ. У 1618 році здійснили рейд під Калугу, продовжуючи тактику швидких маневрених нападів, яка стала характерною для цього формування¹⁰³.

Однак уже 11 грудня 1618 року було укладено Деулінське перемир'я, що припинило бойові дії в рамках конфлікту з Московією¹⁰⁴. Частина загону повернулася до кордонів Литви, шукаючи нові можливості для заробітку. Така ситуація виявилася не вигідною для обох сторін: лісовчики не могли

¹⁰¹ Там само. С. 27.

¹⁰² Starowolski Szymon. *Sarmatiae Bellatores*. Vol. 6. Vienna: Henricus Crithius, 1631. Original held by the Austrian National Library. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=LJVgAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

¹⁰³ Tyszkowski K. Aleksander Lisowski i jego zagony na Moskwę. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. T. 5, zesz. 1. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1932. S. 28.

¹⁰⁴ Wisner H. *Lisowczycy*. Warszawa, 1976. Książka i Wiedza. wyd.1. S.72.

здобути ні значних статків, ні військової слави без активної війни, а офіційна влада Речі Посполитої не потребувала напівконтрольованих нерегулярних формувань на своїй території. Офіційна влада зазначала, що було б доцільніше відправити їх за кордон, де їхні військові навички могли б бути використані більш ефективно¹⁰⁵. Така нагода з'явилася з початком Тридцятирічної війни, яка відкрила лісовчикам нову арену для служби та військових дій за межами Речі Посполитої.

2.3. Дії лісовчиків у Тридцятирічній війні

У вересні 1619 року посланець імператора Єжи Гуманай зустрівся з лісовчиками під Браїловом на Бугу. Загалом сформований загін налічував близько 8 тис. осіб. Після цього вони вирушили через Підгір'я Краківське, обираючи найкоротший шлях до Відня, який на той час перебував під облогою військ Бетлена Габора¹⁰⁶. Під час проходження гірських маршрутів їм на шляху став Ракоці, що створювало певні труднощі для руху загону. Проте, отримавши підкріплення від генерала Альтана, лісовчики успішно подолали Карпати і зрештою увійшли до Угорщини, продовжуючи виконувати доручення імператора.

Під Гуменним відбулася битва, яка, за свідченнями Демболецького та напрацюваннями Дідушицького, завершилася значними втратами серед угорських військ – загинуло близько 7345 осіб¹⁰⁷. Серед лісовчиків втрати були незначними: загинули лише обозний, кілька його товаришів та близько

¹⁰⁵ Kenzler I. *Mroczne karty historii polskiej*. Warszawa : Bellona, 2013. S. 171.

¹⁰⁶ Piasecki P. *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego*. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studjum krytycznym nad życiem i pismami autora / tłum. A. Chrzęszczewski. Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. 546 s. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/40407/edition/57369/content>

¹⁰⁷ Dembołeczki W. *Przewagi clearów polskich co ich niegdy lisowczykami zwano* któreczynili w państwach cesarskich przeciwko heretykom, za czasów niezwyciężonych monarchów ferdynanda ii. cesarza chrześciańskiego, i zygmunta iii. króla polskiego i szwedzkiego etc. etc. w leciech pańskich od 1619 aż do i623 krótko na prędcie zgroma-dzone. Puławy : Drukarnia Biblioteczna, 1830. S. 32 ; Dzieduszycki M. *Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków*, t. 1ю Lwów, 1843. S. 207–208.

30 осіб з челяді. На місце загиблого обозного було призначено Станіслава Стройновського.

Після такої розгромної поразки до Бетлена Габора, який перебував під Віднем, надійшла інформація про вторгнення польських загонів в Угорщину. При цьому повідомлення було значно перебільшене, що змусило Габора відступити, аби забезпечити захист своєї країни.

Проте після битви виникли внутрішні конфлікти серед самих лісовчиків, що призвело до їхнього розподілу на чотири окремі загони під командуванням Рогавського, Ключковського, Єнджейовського та Калиновського¹⁰⁸. У такому роздробленому стані вони не могли адекватно протистояти наступаючим угорським підкріпленням, зокрема військам Бетлена Габора. Внаслідок цього загону довелося відступити через Карпати назад на територію Польщі, де вони розбили табір.

Через певний час, на генеральному колі, новим очільником загону був обраний гетьман Геронім Ключковський¹⁰⁹. Після цього воз'єднання до них знову долучилися залишки лісовчиків, які під час відступу були розпорошені по території Угорщини.

До лютого 1620 року лісовчики залишалися на території Польщі, зокрема в околицях Кракова, аж поки знову не були набрані на службу імператором. На той час загін налічував близько 4 тис. осіб¹¹⁰. Вони діяли досить швидко: 8 лютого вже перебували безпосередньо під Віднем, пробиваючи собі шлях та захоплюючи полонених. Поява лісовчиків під Віднем відбулася настільки стрімко, що упродовж тривалого часу їхню присутність не сприймали серйозно.

¹⁰⁸ Radziukinas T. Lisowczycy. Przegląd kawaleryjski. 1939. № 6(164). S. 746. URL: https://zbrojownia.cbw.wp.mil.pl/Content/13627/01127_INW_1252_1939_NR_06.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

¹⁰⁹ Starowolski Szymon. Sarmatiae Bellatores. Vol. 6. Vienna: Henricus Crithius, 1631. Original held by the Austrian National Library. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=IJVgAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 03.10.2025).

¹¹⁰ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, t. 1. Lwów, 1843. S. 241.

Проте, після того як лісовчики стали під Віднем¹¹¹, їхній табір досить швидко розпорошився. У результаті цього полковник Стампель несподівано атакував табір, розгромив його та спалив. Втім, він одразу ж відступив, оскільки не мав змоги тривалий час залишатися поруч із регулярними імператорськими військами.

Після цього лісовчики продовжили рух у складі імператорських військ, прямувавши до табору під Кремсом¹¹². На початку березня об'єднані сили імператора розташувалися під Гогенвартом, де відбулася сутичка з чеськими військами. Під час цієї битви загинув безпосередньо Клечковський, що стало суттєвою втратою для загону. Після його смерті на генеральному колі новим гетьманом об'єданого загону був обраний Станіслав Русіновський, який продовжив керівництво лісовчиками та організацію їхніх дій у складі імператорських сил.

У цілому лісовчики в складі імператорської армії виконували переважно функції розвідки та проведення рейдових операцій. Водночас їхні дії часто супроводжувалися спустошенням сіл і міст, що регулярно викликало скарги місцевого населення. Незважаючи на це, імператор закривав на такі дії очі, оскільки лісовчики становили цінний військовий ресурс і відігравали важливу роль у кампаніях.

Паралельно частина лісовчиків, зокрема під командуванням Рогавського, залишалася на території Польщі¹¹³. Проте, дізнавшись про успіхи інших загонів, що перебували на службі імператора, вони вирішили також долучитися до кампанії. Незважаючи на значні втрати під час переходу,

¹¹¹ Pisarski J. S. *Mowca Polski Albo Wielkich Senatorow powagą i Oyczystą wymową Oratorow Seymowe y Pogrzebne Mowy Pod Imieniem y obroną [...] Pana Iana [...] Sobieskiego [...] Do głosney wiekow potomnych pamięci podane w Roku Pańskim [...] Staraniem y Nakładem Jana Pisarskiego [...] W Roku Pańskim 1668*". Kalisz : Drukarnia Jezuitów (Kalisz), 1668. S. 73–80. URL: <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/154295/edition/114023?language=pl#description> (дата звернення: 18.07.2025).

¹¹² Biernacki W. *Biała Góra 1620*. Gdańsk : Finna, 2006. P. 281.

¹¹³ Radziukinas T. *Lisowczycy. Przegląd kawaleryjski*. 1939. № 6 (164). S. 745. URL: https://zbrojownia.cbw.wp.mil.pl/Content/13627/01127_INW_1252_1939_NR_06.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

загін Рогавського досяг табору під Кремсом, після чого включився до спільних дій імператорських військ.

Бої на території Чехії завершилися битвою під Білою горою¹¹⁴, під час якої лісовчики захопили значну кількість хоругв. Після завершення кампанії в Чехії імператорські війська продовжили наступальні дії, рухаючись на Моравію.

У цей період загострилися стосунки між Польщею та Османською імперією, що спричинило потребу у загонах лісовчиків на території Польщі для участі у війні з османськими військами. Навесні 1621 року лісовчики були зібрані на території Польщі та невдовзі направлені під Хотин¹¹⁵, куди прибули 22 серпня. За свідченням Дзедушицького, загальна чисельність загону становила близько 5 тис. осіб¹¹⁶.

Битва під Хотином розпочалася з удару татар¹¹⁷, який безпосередньо зачепив табір лісовчиків. У перший день боїв, 3 вересня, лісовчики брали участь у сутичках, проте зазнали значних втрат: загинув гетьман Русіновський. Після цього командування загоном було передано Станіславу Стройновському.

Другого дня лісовчики не брали активної участі в боях, але на третій день їх перекинули на допомогу козакам¹¹⁸. Об'єднані сили зуміли прорватися до табору султана, проте опинилися в оточенні та були змушені прориватися назад, зазнавши значних втрат.

Відновивши сили, лісовчики брали участь у боях 9 вересня¹¹⁹, коли три хоругви успішно відбили напад на позиції гетьмана. На фінальному етапі

¹¹⁴ Biernacki W. Biała Góra 1620. Gdańsk : Finna, 2006. 375 p.

¹¹⁵ Podhorecki L. Chocim 1621. Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej, Warszawa, 1988. S. 101.

¹¹⁶ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, t. 2. Lwów, 1844. S. 50.

¹¹⁷ Pauli Żegota (oprac.). Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostrogora, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych. Kraków: Czech Józef, 1853. PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. 22898. S. 45, 78.

¹¹⁸ Там само. S. 55.

¹¹⁹ Там само. S. 84.

битви, 28 вересня, вони зазнали потужної атаки з боку яничарів, які мали чисельну перевагу. Проте після підкріплення від Любомирського штурм було відбито. Унаслідок цього розпочалися переговори, і 9 жовтня було укладено мир. Незважаючи на це, лісовчики залишалися в тилу, прикриваючи відхід армії та захищаючи її від несподіваних нападів татар.

Уже через кілька місяців, 6 травня 1622 року, лісовчики знову були залучені на службу до імператора Фердинанда II, який прагнув остаточно приборкати Фрідріха і переніс воєнні дії на Рейн. Для участі в кампанії було сформовано п'ятнадцять хоругв чисельністю від 200 до 300 товаришів кожна. Серед них дві гетьманські – червона і чорна. Загальна кількість вояків становила близько 3 800 товаришів, а разом із челядію та допоміжними підрозділами чисельність війська сягала приблизно 15 тис. осіб¹²⁰.

На території Сілезії лісовчики перебували нетривалий час – лише близько восьми днів. Протягом цього періоду вони вели короткі бої з драгунськими загонами під Гладком і розгромили табір під Габельсвертом, звільнивши війська, що залишалися вірними імператору.

Після цього лісовчики рушили через Міттельвальде, Пардубіце та Зелену Гуру, де 17 червня зустріли комісарів Ліхтенштейна. Останні подякували їм за успішні дії та визначили місто Клатови місцем їхнього постою. Саме там було видано так звані елеарські статті¹²¹ – збірник із 31 параграфа, який мав на меті впровадити суворішу дисципліну серед вояків.

3 липня лісовчикам було виплачено належне жалування, після чого вони вирушили до Пфальцу. 26 липня загонали досягли Рейну, де з'єдналися з імператорськими військами й продовжили рух далі вздовж річки. Під час цієї

¹²⁰ Radziukinas T. Lisowczycy. Przegląd kawaleryjski. 1939. № 6(164). S. 752. URL: https://zbrojownia.cbw.wp.mil.pl/Content/13627/01127_INW_1252_1939_NR_06.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

¹²¹ Dembołeckie W. Przewagi elearów polskich co ich niegdy lisowczykami zwano któreczynili w państwach cesarskich przeciwko heretykom, za czasów niezwyciężonych monarchów ferdynanda ii. cesarza chrześcijańskiego, i zygmunta iii. króla polskiego i szwedzkiego etc. etc. w leciech pańskich od 1619 aż do i623 krótko na prędcie zgroma-dzone. Puławy : Drukarnia Biblioteczna, 1830. S. 147–159.

кампанії лісовчики переважно виконували розвідувальні функції, а також займалися здобуттям оперативної інформації.

19 вересня 1622 року імператорським універсалом лісовчикам було наказано повернутися додому¹²², що фактично означало їхнє офіційне розформування. Однак частина загонів залишилася на території імператорських земель, тоді як інші повернулися до Польщі. Унаслідок цього польська влада була змушена вдаватися до суворих заходів і репресій, оскільки частина повернених вояків продовжувала займатися грабунками та порушенням громадського порядку.

У листопаді 1623 року імператор Фердинанд II знову опинився у потребі військової сили та направив посольство до Речі Посполитої з метою вербування нових загонів¹²³. Набір, ймовірно, відбувався за мовчазної згоди короля. Унаслідок цього було сформовано нові відділи лісовчиків чисельністю близько шести тисяч осіб під проводом Стройновського та Каліновського.

Однак невдовзі між Фердинандом II та Бетленом Габором було укладено мир, що знову зняло нагальну потребу імператора у використанні лісовчиків. Їхня подальша доля виявилася досить складною. З одного боку, представники коронних станів вимагали суворого покарання для лісовчиків, які спричиняли безлад і розбої на місцевих землях. З іншого боку, сам Фердинанд II, вдячний за їхню попередню службу, просив про помилування загонів і намагався забезпечити їм безпечне повернення на батьківщину¹²⁴.

¹²² Kalinowski E. Powrót synów marnotrawnych Pułkownik Idzi Kalinowski i jego żołnierze w latach 1623–1624. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 2024. № 2. С. 11–36. URL: <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=1321208> (дата звернення: 27.09.2024).

¹²³ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, t. 2. Lwów, 1844. S. 442; Radziukinas T. Lisowczycy. *Przegląd kawaleryjski*. 1939. № 6 (164). S. 746. URL: https://zbrojownia.cbw.wp.mil.pl/Content/13627/01127_INW_1252_1939_NR_06.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

¹²⁴ List cesarza Ferdynanda II o stanów coronnych. 1624. PAN Biblioteka Kórnicka. Sygn.BK00996 ; Mf1801 ; CD BPCim 3125 ; CD 86a. Арк 1, 2. Рукопис. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/514283/edition/417767> (дата звернення: 27.09.2024).

Король, своєю чергою, намагався знайти компромісне рішення між цими позиціями.

Зрештою було ухвалено, що лісовчики можуть повернутися до Речі Посполитої, за умови видачі найбільш винних у злочинах, тоді як решті дозволялося розійтися по домівках і чекати на рішення наступного сейму. Утім, через специфічну організаційну структуру цих загонів виконати постанову в повному обсязі виявилось надзвичайно складно. Частина лісовчиків просто розійшлася по території держави, продовжуючи вести напівсамостійне існування. У відповідь на це сейм підтвердив чинність попередніх законів, які вимагали суворого дотримання порядку.

Попри це, невдовзі імператор знову звернувся до лісовчиків по допомогу. Ідзі Каліновський зібрав новий загін чисельністю близько п'яти тисяч осіб і через Сілезію вирушив до імператорських військ¹²⁵. Там лісовчики були використані у військових діях в Італії проти венеційців та французів.

У 1626 році Каліновський повернувся до Речі Посполитої й був направлений до Пруссії проти Густава Адольфа¹²⁶. Проте вже в листопаді того ж року його усунули від командування через численні випадки свавілля та порушення дисципліни, яких допускалися його підлеглі. Згодом за наказом Конецпольського командування лісовчиками було передано Миколаю Мочарському. Під його проводом вони брали участь у бойових діях проти шведів до укладення Альтмаркського перемир'я 26 листопада 1629 року¹²⁷.

Після завершення кампанії лісовчики повернулися на українські землі, переважно на Поділля, де залишалися до 1633 року. У цей період розпочався

¹²⁵ Kalinowski E. Powrót synów marnotrawnych Pułkownik Idzi Kalinowski i jego żołnierze w latach 1623–1624. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 2024. № 2. С. 11–36. URL: <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=1321208> (дата звернення: 27.09.2024).

¹²⁶ Radziukinas T. Lisowczycy. *Przegląd kawaleryjski*. 1939. № 6(164). S. 759. URL: https://zbrojownia.cbw.wp.mil.pl/Content/13627/01127_INW_1252_1939_NR_06.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

¹²⁷ Rickard J. Truce of Altmark, 12 September 1629. *Military History Encyclopedia*. URL: https://www.historyofwar.org/articles/truce_altmark.html (date of access: 10.10.2025).

новий набір військ на користь Валленштайна¹²⁸, до якого приєдналася частина лісовчиків – близько п’ятнадцяти загонів. Інша частина вступила до війська великого гетьмана литовського Криштофа Радзивіла, який вів кампанію з метою визволення Смоленська.

Після укладення Поляновського миру 27 травня 1634 року¹²⁹ рештки лісовчиків знову повернулися на Поділля¹³⁰. Проте поступове згасання воєнної активності, а також усе суворіші постанови сейму, спрямовані на ліквідацію самовільних військових формувань, призвели до остаточного розформування лісовчиків. У другій половині 1630-х років їхні сліди поступово зникають із політичного та військового життя Речі Посполитої.

Отже, процес формування лісовчиків був тісно пов’язаний із соціально-політичними реаліями Речі Посполитої на межі XVI–XVII століть. Їх поява стала закономірною відповіддю на кризу системи найманого війська, постійну нестачу фінансування з боку державного скарбу та загострення прикордонних конфліктів. В умовах, коли традиційні механізми мобілізації війська ставали дедалі менш ефективними, лісовчики постали як особлива форма воєнної самоорганізації шляхетського стану, що поєднувала елементи професійного найманства, приватної ініціативи та воєнного авантюризму.

Їхня діяльність відзначалася низкою характерних рис: високою маневровістю, здатністю діяти в автономному режимі, пристосовуваністю до різних театрів бойових дій і надзвичайною військовою дисципліною в умовах безпосереднього зіткнення. Завдяки цим якостям лісовчики неодноразово демонстрували вражаючу боєздатність у війнах Речі Посполитої, а також у кампаніях на боці іноземних монархів, зокрема Габсбургів. Водночас їхня незалежність від централізованого командування і схильність до самостійних

¹²⁸ Баран О. Валленштайн і козаки. 1978. С. 44. URL: <https://share.google/0irEoDnLZzQZmJg6X> (дата звернення: 09.08.2025).

¹²⁹ Bartoszewicz A., Bartoszewicz H. Rzeczpospolita, Księstwo Warszawskie, Królestwo Polskie – mapy granicy wschodniej XVII–XX wieku (do traktatu ryskiego) w zbiorach polskich. *Miscellanea historico-archivistica*. 2024. T. XXXI. С. 36. URL: <https://agad.gov.pl/wp-content/uploads/2025/09/MISCELLANEA-31-Księga1-mniejszy-1.pdf#page=35> (дата звернення: 20.09.2025).

¹³⁰ Dzieduszycki M. *Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków*, t. 2. Lwów, 1844. S. 484.

дій поза правовими рамками держави формували амбівалентний образ – між воїном-фахівцем і вільним найманцем, між оборонцем і грабіжником.

Суспільно-психологічна основа цього феномену лежала у специфічному світогляді прикордонної шляхти – середовища, в якому честь, відвага та військове ремесло поєднувалися з традицією незалежності, певною зневагою до централізованої влади і прагненням до особистої слави. Однак феномен лісовчиків не можна розглядати лише в межах польсько-шляхетського суспільства. Важливою складовою їхнього формування була участь представників українських земель, насамперед вихідців із козацького середовища. Таким чином, лісовчики постали не просто як побічний продукт військової політики Речі Посполитої, а як своєрідний соціально-військовий феномен, що поєднав у собі різноетнічні, культурні та ментальні елементи прикордонного світу. Їхня історія свідчить про глибоку взаємодію польських і українських воєнних традицій, яка зумовила появу цього унікального типу війська – мобільного, динамічного, але водночас суперечливого у своїй сутності.

Подальше дослідження українського чинника у формуванні та діяльності лісовчиків дозволить не лише уточнити соціально-етнічну структуру цих загонів, а й розкрити взаємовплив козацької та шляхетської військових культур, що мали суттєве значення для історії Центрально-Східної Європи XVII століття.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКИЙ КОМПОНЕНТ У СКЛАДІ ЛІСОВЧИКІВ

3.1. Підстави для долучення українського культурно-етнічного елементу до лав лісовчиків

У першій половині XVII століття загони лісовчиків склалися з різнорідного соціального та етнокультурного контингенту, серед якого помітну роль відігравав український чинник. Дослідження причин залученості вихідців з українських земель до цих військових формувань потребує комплексного підходу, що враховує соціально-політичні, економічні та культурні аспекти. Серед ключових чинників варто виокремити прагнення до соціальної мобільності, бажання матеріальної винагороди та військової кар'єри, а також особливості локальної культурної ідентичності, сформованої в умовах прикордонних контактів і взаємовпливів. Сукупність цих обставин створювала передумови для масової участі українських воїнів у лавах лісовчиків і визначала специфіку їхньої інтеграції у військову структуру загонів. Водночас головну роль серед вихідців з українських територій відігравали представники козацтва – соціальної верстви, тісно пов'язаної з військовою культурою та прикордонним способом життя.

Феномен козацтва був здавна характерним для території України. Перші документальні згадки про козаків датуються початком 1490-х років, і вже відтоді чисельність козацького населення неухильно зростала¹³¹. Починаючи з 1570–1580-х років, унаслідок урядових постанов Речі Посполитої розпочався процес поступової інституціоналізації козацького стану, що супроводжувався розширенням його соціальної бази. Важливим

¹³¹ Щербак В. Джерела формування українського козацтва. Україна в цивілізаційних потоках ранньої модернос. Київ, 2024. С. 103. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/51312/1/V_Shcherbak_GUKISSPRP_2024_KSUBG_FSH_N_KIU.pdf (дата звернення: 03.07.2025).

етапом цього процесу стало укладення першого козацького реєстру 1572 року¹³², яким було офіційно визнано козацькі вольності й визначено правовий статус певної частини війська. Саме ці вольності викликали значний інтерес серед населення, насамперед серед селянства й міщан, які прагнули звільнення від феодалних обмежень і здобуття військових привілеїв. Проте чисельність реєстрового війська залишалася обмеженою й не відповідала реальній кількості охочих долучитися до козацького стану. Диспропорція між кількістю реєстрових і нереєстрових козаків зростала особливо помітно в періоди воєнної активності.

На початку XVII століття козацький рух набуває ще більшого розмаху. Цьому сприяли як соціально-економічні чинники – посилення колонізаційного руху на Наддніпрянщині, загострення соціальної напруги, поширення ідеї козацьких вольностей серед широких верств населення, – так і зовнішньополітична ситуація, що вимагала залучення великої кількості досвідченого війська. Уже в молдовському поході 1601 року козацьке військо налічувало близько чотирьох тисяч осіб, а під час Лівонської кампанії його чисельність зросла до шести тисяч¹³³. Активна участь козаків у воєнних діях сприяла підвищенню їхнього авторитету як ефективної збройної сили та посиленню їхнього впливу в регіоні.

Особливого розмаху активність українського козацтва набула в період Московських кампаній. Саме тоді відбувається й становлення загонів Олександра Лісовського, що діяли паралельно або ж у безпосередній взаємодії з козацькими формуваннями. Масова мобілізація козацького війська розпочалася навесні 1609 року, однак участь українських козаків у московських подіях фіксується вже раніше. Восени 1604 року близько трьох тисяч місцевих козаків разом із самозванцем Дмитром І прибула на

¹³² Ярмошик І. Українське козацтво на зламі XVI–XVII ст. у світлі урядових рішень Речі Посполитої. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. № 24 2015. С. 196.

¹³³ Щербак В. О. Зростання чисельності українського козацтва (кінець XVI – середина XVII ст.). *Наукові записки. Історичні науки*. Т. 19. С. 39. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Scherbak_Vitalii/Zrostannia_chyselnosti_ukrainskoho_kozatstva_ki_nets_XVI_-_seredyna_XVII_st.pdf (дата звернення: 05.09.2025).

територію Московії, до яких згодом приєдналося близько чотирьох тисяч запорожців, а невдовзі – ще приблизно десять тисяч українських воїнів¹³⁴. Таким чином, на початку XVII століття українське козацтво, накопичивши значну військову силу, активно шукало шляхів її реалізації. Одним із таких шляхів стало долучення частини козацького елемента до загонів лісовчиків, у складі яких українські вояки продовжили свою участь у численних кампаніях Речі Посполитої.

Запорозьке козацтво відігравало помітну роль у подіях, пов'язаних із «московськими кампаніями» початку XVII століття. Його участь простежується ще від 1603 року, коли козаки брали участь у воєнних діях на боці претендента на московський престол – Дмитра Самозванця I¹³⁵.

Однак найбільш масова участь запорожців у подіях, пов'язаних із «московськими кампаніями», спостерігається під час діяльності військ Дмитра Самозванця II, у складі яких згодом діяв і загін Олександра Лісовського. Саме цей етап можна розглядати як кульмінацію козацького залучення до московських справ, що мало як військовий, так і політичний вимір. Запорозьке військо становило одну з найчисельніших і найбоєздатніших частин армії Самозванця, що зумовлювалося не лише їхньою чисельністю, а й високим рівнем бойового досвіду, набутого у прикордонних війнах та морських походах проти Османської імперії.

22 червня, коли у Стародубі розпочалося формування військових загонів на підтримку нового претендента на московський престол, до нього приєдналося близько трьох тисяч вояків, які склалися переважно з дрібної шляхти та запорозьких козаків¹³⁶. Така кількість свідчить про значний авторитет Самозванця серед прикордонного населення Речі Посполитої та

¹³⁴ Pisma Stanisława Żółkiewskiego. Lwów, 1861. S. 32.

¹³⁵ Ульяновський В. І. Лжедмитрій I і Україна (політичні аспекти). 1991. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Ulianovskyi_Vasyl/Lzhedmytrii_I_i_Ukraina_politychni_aspekty.pdf

¹³⁶ Войтович Л. В. Українське козацтво у московській смуті. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 176. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/159-184Voytovych.pdf> (дата звернення: 06.09.2025).

про привабливість участі в московських подіях для козацтва. Адже кампанії цього періоду сприймалися не лише як можливість матеріального збагачення, а й як форма політичної реалізації – вияв прагнення запорожців до самостійної ролі у міжнародних процесах.

Більш того, участь запорожців у військах Самозванця II продемонструвала їхню мобільність і вміння швидко організовуватися у великі бойові формування. Завдяки цьому вони стали однією з основних рушійних сил кампанії, а такі постаті, як Олександр Лісовський, згодом здобули широку популярність і навіть створили власні напівнезалежні військові загони – лісовчиків, які відіграли помітну роль у подіях наступного десятиліття.

У квітні 1608 року до цих сил долучився Роман Ружинський, який привів із собою ще близько чотирьох тисяч осіб, значну частину з яких становили саме запорозькі козаки¹³⁷. Це приєднання стало важливим етапом консолідації різнорідних збройних формувань, що діяли на боці Дмитра Самозванця II. Військо Ружинського вирізнялося високою боєздатністю, а присутність значної кількості запорожців надавала йому маневреності, досвіду ведення швидких рейдів та ефективності у прикордонних умовах.

Невдовзі до армії Самозванця приєдналися й інші відомі воєначальники – Ян Петро Сапега, Олександр Зборовський, Адам Вишневецький, Самійло Тишкевич і Станіслав Хруслінський¹³⁸. В усіх цих підрозділах запорозькі козаки становили помітну частку, що засвідчує як масштаб їхньої участі, так і привабливість московської кампанії для козацького середовища.

Таким чином, за підрахунками сучасників і дослідників, табір Дмитра Самозванця II у розпал кампанії налічував близько 48 тисяч осіб. Із них

¹³⁷ Marchocki M. Historia wojny Moskiewskiej. Poznań : Drukarnia Orędownika Garbary, 1841. № 45. S. 26. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/54118/edition/70331/content> (data dostępu: 18.09.2025).

¹³⁸ Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. Т. 1: Памятники, относящиеся к смутному времени. СПб., 1872. С. 198.

близько 18 тисяч становили польські контингенти, 13 тисяч – запорозькі козаки, а решту – різноетнічні козацькі формування, до яких входили вихідці з українських, білоруських і південноросійських земель, а також загони з Прибалтики та Молдови¹³⁹. Така структура війська засвідчує складну соціальну й етнічну мозаїку кампанії, у якій важливу роль відігравали не лише регулярні загони, але й численні напівсамостійні військові групи.

Особливо показовим є той факт, що навіть серед так званих «польських» військ значну частину становили вихідці з українських земель – козаки, які перебували на службі у надвірних хоругвах або приватних військах магнатів Речі Посполитої. Це явище демонструє розмитість меж між «польським» і «українським» елементом у військових структурах ранньомодерного періоду. Участь українського населення в таких кампаніях не лише відображала соціальну мобільність і військову професіоналізацію прикордонних станів, а й свідчила про поступове утвердження козацтва як окремого військово-суспільного прошарку, який діяв і поза межами Запорозької Січі.

З політичного погляду настільки масштабна участь запорожців і «українських» контингентів у московській кампанії мала подвійне значення. З одного боку, вона демонструвала військову силу та організованість козацтва, яке перетворювалося на вагомий чинник регіональної політики, спроможний самостійно впливати на перебіг міждержавних конфліктів. З іншого – така участь створювала для уряду Речі Посполитої певну дилему: козаки одночасно виступали потенційним інструментом зовнішньої політики та джерелом внутрішньої нестабільності.

Цікавим і водночас показовим моментом є події сейму 1611 року¹⁴⁰, під

¹³⁹ Войтович Л. В. Українське козацтво у московській смуті. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019. Спецвипуск. С. 164. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/159-184Voytovych.pdf> (дата звернення: 06.09.2025).

¹⁴⁰ Byliński J. Sejm z 1611 roku. W nowym opracowaniu. Wrocław : E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, 2016. 254 s. URL: https://bibliotekacyfrowa.pl/Content/78293/Bylinski_Janusz_Sejm_z_1611_roku.pdf (data dostępu: 27.09.2025).

час якого одними з центральних стали питання війни з Московією та забезпечення відповідних військових кампаній. У сеймових дебатах неодноразово підкреслювався брак коштів для ведення затяжних воєнних дій, що, своєю чергою, актуалізувало пошук додаткових військових ресурсів. У цьому контексті особливої уваги набуло так зване «козацьке питання», яке постало не лише як внутрішньополітична, а й як безпосередньо військова проблема.

Учасники сейму порушували проблему запобігання «козацькій сваволі», яка проявлялася у самовільних походах, порушеннях кордонів та грабунках прикордонних територій. Частина шляхти пропонувала офіційно залучити запорозьке військо до державної служби, інтегрувавши його у структуру збройних сил Речі Посполитої. Така ідея відповідала логіці тогочасної політики – адже козацтво, володіючи значним військовим потенціалом, залишалося стихійним і слабо контрольованим елементом. Водночас більшість сенаторів та послів дійшли висновку, що контроль над козаками доцільніше залишити в руках місцевої шляхти та воєвод, які краще знали регіональну специфіку та мали власні ресурси впливу на «вольні ватаги».

Показовим у цьому контексті є також рішення того самого 1611 року про зняття баніції з Олександра Лісовського¹⁴¹, якого офіційно долучили до служби у польській армії разом із власним загоном. Цей загін значною мірою складався саме з козаків, набраних ним у прикордонних регіонах. Такий крок свідчив про своєрідну політику «легалізації» воєнної стихії – спробу спрямувати невпорядковану військову енергію прикордоння на користь держави. Лісовчиків, які згодом стали відомими своєю мобільністю та жорсткою дисципліною, можна розглядати як результат прагнення уряду знайти компроміс між потребою у боєздатних військах і неможливістю

¹⁴¹ Krótki rys dziejow i spraw lisowczyków. Cześć I. Rozdział I. Alexander Lisowski. Wojny moskiewskie. Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich Pismo poświęcone dziejom, bibliografii, rozprawom i wiadomościom naukowym. 1843. Vol. 3. P. 140.

утримувати постійні великі армії.

Цей період став переломним у формуванні військової структури лісовчиків. До лав О. Лісовського активно долучалися як запорожці, так і донські козаки, місцеві мешканці, представники татарських і черкеських спільнот, а також шляхта й «боярські діти» з московських міст¹⁴². Такий різnorідний склад свідчив про відкритий характер набору, який базувався не на етнічному чи становому принципі, а на готовності долучатися до військових дій із прагматичних мотивів – пошуку здобичі, служби чи навіть просто виживання в умовах воєнної нестабільності.

Таким чином, уже в ході Московської кампанії можна спостерігати початок перетворення лісовського загону на мобільне, поліетнічне військове формування, де важливішим за походження воїнів ставав їхній досвід, військова вправність та лояльність до командира. Саме ця універсальність, гнучкість і відсутність жорсткої станової чи національної ієрархії пізніше забезпечили лісовчикам унікальну здатність діяти на великій території та швидко адаптуватися до змін політичної кон'юнктури.

У першій третині XVII століття Річ Посполита перебувала у стані постійної військової мобілізації, зумовленої як зовнішньополітичними загрозами, так і внутрішніми проблемами контролю над козацтвом¹⁴³. У цей період українські козаки виступали одним із основних джерел досвідченого війська, а польські козаки, звані лісовчиками, представляли мобільні кінні підрозділи, здатні здійснювати рейди по тилових комунікаціях противника. Їхня організаційна структура дозволяла формувати автономні підрозділи під командуванням полковників і ротмістрів, що забезпечувало ефективність у швидких наступальних операціях.

Між війнами серед запорожців було достатньо досвідчених воїнів, яких

¹⁴² Tyszkowski, K. „Aleksander Lisowski i jego zagony na Moskwę.” *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. T. 5, zesz. 1. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1932. S. 1–29.

¹⁴³ Byliński J. *Sejm z 1611 roku. W nowym opracowaniu*. Wrocław : E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, 2016. 254 s. URL: https://bibliotekacyfrowa.pl/Content/78293/Bylinski_Janusz_Sejm_z_1611_roku.pdf (data dostępu: 27.09.2025).

можна було залучити на службу, що створювало значний резерв для формування найманих контингентів. Українські козаки охоче долучалися до лісовчиків з кількох причин. По-перше, це була можливість отримати грошову винагороду та здобич, оскільки лісовчики утримувалися за рахунок реквізицій і грабунків у тилу противника. По-друге, служба у лісовчиках дозволяла уникнути прямого контролю польського уряду, що часто обмежував реєстрових козаків і не виплачував належних плат. По-третє, це була практика колективної мобільності: полки лісовчиків та запорожців складалися з автономних загонів, що діяли швидко і самостійно. Капелан лісовчиків Войцех Демболецький зазначав, що «часто полководці не могли навіть відрізнити, де козаки, а де лісовчики»¹⁴⁴, що свідчить про їхню інтегровану бойову взаємодію та схожість тактичних прийомів.

Ще одним важливим чинником, що спонукав значну частину запорожців переходити до лав лісовчиків, стало завершення польсько-російської війни та укладення Деулінського перемир'я 1618 року. Ця угода, хоч і поставила крапку у тривалій кампанії, залишила тисячі козаків у стані глибокого невдоволення і розчарування.

Попри те, що у війні брало участь близько 40 тисяч запорожців¹⁴⁵, реєстр після завершення конфлікту був затверджений лише на 3 тисячі осіб. Таким чином, більшість учасників бойових дій була «виписана» з козацького війська. Особливо це стосувалося селян, які нещодавно покозачилися, сподіваючись на військову службу як на шлях до соціального піднесення. Самі ж козаки вимагали значно ширшого визнання – вони наполягали на встановленні реєстру у 10 600 осіб¹⁴⁶, однак ці претензії були проігноровані

¹⁴⁴ Dembołeckie W. Przewagi elcarów polskich co ich niegdy lisowczykami zwano któreczynili w państwach cesarskich przeciw- ko heretykom, za czasów niezwycięzonych monarchów ferdynanda ii. cesarza chrześciańskiego, i zygmunta iii. króla polskiego i szwedzkiego etc. etc. w leciech pańskich od 1619 aż do i623 krótko na prędcie zgroma-dzone. Puławy : Drukarnia Biblioteczna, 1830. S. 101.

¹⁴⁵ Сас П. Роставицька комісія та польсько-запорозька угода 1619 р. : монографія // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України : Наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 66.

¹⁴⁶ Там само. С. 64.

урядом.

Не менш болісним було й фінансове питання. Козакам було виплачено лише 20 тис. злотих, тобто приблизно половину від того, що становив їхній річний *żołd*. Такий крок фактично демонстрував небажання Речі Посполитої розраховуватися з військом у повному обсязі, що створило атмосферу недовіри та образи. Додатковим обмеженням стало й те, що угода забороняла козакам здійснювати походи проти Кримського ханства та Османської імперії¹⁴⁷ – традиційні напрямки їхньої військової активності.

У підсумку запорожці опинилися у ситуації, коли вони формально були звільнені з війська, не отримали очікуваної винагороди та втратили можливість вести звичну для себе військову діяльність на півдні. Єдиним відкритим військовим простором для них залишався Захід, де саме розгорталася Тридцятирічна війна. Саме там лісовчики активно діяли, пропонуючи козакам можливість реалізувати свій бойовий досвід, заробити і зберегти військову ідентичність у нових умовах.

Механізми залучення українських козаків до служби були різноманітними і включали економічну мотивацію, політичну підтримку місцевих властей та безпосереднє залучення емісарів. У 1618–1619 рр. австрійські емісари почали вербувати козаків на службу проти повстання чеських протестантів. Полковник Валент Рогавський зібрав 4 тис. лісовчиків і приєднав до них щонайменше 6 тис. запорожців, сформувавши єдине військо під його командуванням¹⁴⁸. Під Стрипськом 21–22 листопада 1619 р. козаки та лісовчики розгромили 7-тисячне угорське військо Ракоці¹⁴⁹, захопивши 17 прапорів, три з яких Рогавський надіслав королю Сигізмунду III, а решту – імператору. Однак через фінансові труднощі та

¹⁴⁷ Раствавицька комісія між польським урядом і військом Запорозьким, 1619 р. / пер. М. Петровський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. 2. Київ, 2001. С. 226.

¹⁴⁸ Korytko A. Rzeczpospolita i państwa Europy Wschodniej wobec wojny trzydziestoletniej (do 1635 r.). Rekonesans. Echa przeszłości. 2014. Vol. XV. P. 27–39.

¹⁴⁹ Войтович Л. В. Проблеми участі українського козацтва у тридцятилітній війні. Військово-науковий вісник. 2020. № 34. С. 134. URL: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.34.2020.129-148> (дата звернення: 10.10.2025).

розбіжності між командуванням і польськими емісарами значна частина війська була розпущена, а Рогавський з частиною бійців повернувся через Карпати, продовжуючи воювати під командуванням Станіслава Конєцпольського до своєї смерті у 1625 р.¹⁵⁰.

У 1620 р. українські козаки та лісовчики брали участь у вирішальній битві на Білій Горі в складі імперського війська під командуванням К. Б. де Бюкуа та Й. Церкласа фон Тіллі¹⁵¹. Полк Станіслава Русиновського, до складу якого входили лісовчики, розгромив угорську кінноту, що складала третю лінію протестантського війська, і здобув 52 штандарти, включно з головним знаменом чеського короля Фрідріха V. Після цієї битви Русиновський повернувся до Польщі, взяв участь у Хотинській битві 1621 р.¹⁵², де був важко поранений, а згодом знову служив у імперській армії. Полк Станіслава Стройновського, сформований із рештків лісовчиків і запорожців, налічував від 3 до 5 тис. осіб і відзначився у боях у Сілезії, Спіші та на Рейні у 1622–1625 рр.

З 1626 р. українські козаки брали участь у польсько-шведській війні та кампаніях Валленштейна. Навіть за умов політичної заборони найму з боку польського уряду та обмеженої оплати вони воювали у Сілезії, Ломбардії та на Рейні, виступаючи як у складі окремих полків, так і в змішаних формаціях. Наприклад, у 1635 р. полковник Костянтин Вовк зібрав 1,5 тис. козаків для флотилії чайок у Балтійському морі, які здійснили успішну нічну атаку на шведський транспорт і забезпечили контроль над узбережжям. Інші контингенти воювали у Пікардії та Ельзасі під командуванням полковника Павла Носковського, але залишили службу через систематичні проблеми з оплатою¹⁵³.

¹⁵⁰ Piasecki P. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studyjum krytycznym nad życiem i pismami autora / tłum. A. Chrzęszczewski. Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. 546 s. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/40407/edition/57369/content>.

¹⁵¹ Biernacki W. Biała Góra 1620. Gdańsk : Finna, 2006. 375 p. p 316

¹⁵² Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, t. 2. Lwów. 1844. S. 50.

¹⁵³ Войтович Л., Голубко В. Козацьке військо на іноземній службі у 1618–1648 рр.

Участь українських козаків у Тридцятилітній війні демонструє складну систему залучення та організації найманців, де економічні стимули, автономні військові структури та політичні домовленості визначали ефективність. Лісовчики та запорожці діяли як універсальні формування, здатні виконувати як рейдові, так і традиційні бойові завдання, що забезпечувало стратегічну перевагу союзникам. Їхня тактична взаємодія була настільки організованою, що іноді не можна було відрізнити українських козаків від лісовчиків, що підкреслює високу ступінь бойової інтеграції. Незважаючи на проблеми з фінансуванням та управлінням, українські козаки залишалися цінним ресурсом для імперських, австрійських та польських армій, підкріплюючи тактичні успіхи та створюючи специфічну «українську присутність» у військових кампаніях Європи на початку XVII століття.

3.2. Антропонімічні, географічні та лінгвістичні свідчення українського елементу у лісовчицьких загонах

Специфіка формування загонів лісовчиків зумовлювала участь у них представників різних етнічних груп, що відображало поліетнічний характер Речі Посполитої початку XVII ст. Значну частку серед лісовчиків становили вихідці з території сучасної України. Їх залучення до лав конфедератів пояснюється низкою соціально-економічних, політичних та культурних чинників – насамперед поширеністю військового способу життя, традиціями козацької служби, а також нестабільною соціальною ситуацією в українських воєводствах.

Дослідження етнічного складу лісовчиків потребує звернення до джерел безпосередньо XVII ст. Проте суттєвою проблемою є обмеженість офіційної документації, у якій фіксувалися переважно імена старшин – офіцерів, ротмістрів, полковників, таких як, наприклад, О. Лісовський,

Стройновський чи Каліновський¹⁵⁴. Відтак, соціально нижчі прошарки війська – рядові та молодші командири – залишилися здебільшого поза межами офіційних реєстрів.

У вивченні цієї категорії воїнів дослідник змушений спиратися на наративні джерела – мемуари, хроніки, приватні листи, а також повідомлення сучасників, часто передані у формі чуток. Хоча такі свідчення не завжди можуть вважатися повністю достовірними, вони мають значну пізнавальну вартість: через них відтворюється уявлення суспільства XVII ст. про лісовчиків як про особливу військову спільноту, до якої належали вихідці з різних регіонів, у тому числі українських земель.

Одним із найцінніших джерел для дослідження соціального та етнічного складу лісовчиків є *Liber chamorum*¹⁵⁵ – праця середини XVII ст., створена шляхтичем і публіцистом Валеріаном Некандом-Трепкою. Автор зібрав у ній численні описи осіб, яких він вважав представниками «нової» або «фальшивої» шляхти, тобто тих, хто, на його думку, неправомірно претендував на шляхетський статус.

У творі подано перелік із 2534 прізвищ, серед яких Трепка 107 разів згадує осіб, яких він прямо або опосередковано ототожнює з лісовчиками. Хоча цей список не є повним і не охоплює всі регіони Речі Посполитої, він становить надзвичайно важливе джерело для реконструкції соціального портрету лісовчиків.

Серед осіб, згаданих у *Liber chamorum* Валеріана Неканда-Трепки, особливу увагу привертає постать під номером 1734 – чоловік, названий

¹⁵⁴ O Lisowczykach. 1624. PAN Biblioteka Kórnicka. Sygn.BK00996. Арк. 1. Rkps ręką K. W. Kielisińskiego. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/417767?id=417767> (дата звернення: 23.08.2024).

¹⁵⁵ Liber generationis plebeanorum («Liber chamorum»): Wydali Włodzimierz Dworzaczek, Julian Bartyś, Zbigniew Kuchowicz. Pod red. Włodzimierza Dworzaczka. Uwagio o pisowni i fonetyce opracował Karol Zierhoffer / ed. by D. W. editor. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963. URL: https://www.scribd.com/document/588503128/Walerian-Nekanda-Trepka-Liber-Generationis-Plebeanorum-Liber-Chamorum-Cz1-Wstęp-Wydawcow-i-Tekst-1963?language_settings_changed=English (date of access: 16.10.2025).

Рожиц або, ймовірно, Рожич¹⁵⁶. У тексті зазначено, що він був сином сільського старости з Білої Церкви, що безпосередньо вказує на його походження з українських земель Речі Посполитої. Початок його військової кар'єри був досить скромним – Трепка повідомляє, що Рожич служив помічником у якогось солдата у Львові. Уже сама ця деталь дозволяє зрозуміти, що формування лісовчиків приваблювало людей із нижчих соціальних верств, котрі шукали можливостей для мобільності й утвердження в ієрархічній військовій структурі.

Далі в джерелі йдеться, що у 1620 році Рожич приєднався до лісовчиків під час їхньої кампанії у Сілезії – одного з найбільш відомих і водночас суперечливих епізодів у діяльності цих загонів¹⁵⁷. Така участь не лише засвідчує його реальну присутність у середовищі конфедератів, але й дозволяє простежити загальну тенденцію залучення українців до військових формувань, що діяли поза межами своїх рідних земель. Його подальша служба у приватному війську одного з представників могутнього роду Радзивіллів свідчить про те, що багато колишніх лісовчиків знаходили місце у структурах магнатського найманства. Це, у свою чергу, демонструє транскордонний характер військової мобільності ранньомодерної доби: особи подібного походження вільно переходили між різними типами військової служби – від конфедераційних загонів до приватних чи державних армій.

Закінчення історії Рожича, за Трепкою, було трагічним – за неназвану провину його стратили. Цей фінал не лише підкреслює ризиковий характер життя найманця, а й уособлює типову долю «низового воїна» XVII століття, який балансував між прагненням соціального піднесення та постійною загрозою загибелі чи репресій. У ширшому контексті цей приклад дозволяє простежити, як у феномені лісовчиків перепліталися соціальні амбіції,

¹⁵⁶ Там само. S. 457–458.

¹⁵⁷ Kalinowski E. Powrót synów marnotrawnych Pułkownik Idzi Kalinowski i jego żołnierze w latach 1623–1624. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 2024. Vol. 25, no. 2. P. 12–36. URL: [https://doi.org/10.32089/wbh.phw.2024.2\(288\).0001](https://doi.org/10.32089/wbh.phw.2024.2(288).0001)

маргінальність і міжетнічна взаємодія. Постать Рожича, хоч і відома нам лише з одного короткого запису, є промовистим свідченням присутності українського елементу в лісовчицькому середовищі, що, своєю чергою, підтверджує складний і багатошаровий характер цього військового явища.

Ще одним майже безпосереднім свідченням наявності українського етнічного елементу серед лісовчиків є особа під номером 790 у *Liber chamorum* – Калиновський¹⁵⁸. Прізвище він обрав сам, утворивши його від назви села, з якого походив, що було типовою практикою для багатьох військових того часу, котрі прагнули позначити своє походження або підкреслити соціальний статус. У джерелі зазначено, що Калиновський сам називав себе козаком, був сином селянина з-під Кам'янця-Подільського і визнавав себе підданим місцевого старости. Ці дані чітко вказують на його походження з українських земель та соціальне підґрунтя – низовий, але військово-активний шар суспільства.

Калиновський приєднався до лісовчиків також у 1620 році під час їхньої сілезької кампанії і, як зазначено, залишався з ними надалі. Його участь, подібно до випадку Рожича, демонструє закономірність залучення вихідців із українських територій до мобільних найманих загонів Речі Посполитої, а також їхню готовність інтегруватися у транснаціональні військові структури. Визначення себе як козака свідчить не лише про етнічну ідентичність, а й про певну культурно-воєнну соціалізацію, пов'язану з українськими військовими традиціями, які активно впливали на характер служби та поведінку лісовчиків.

Таким чином, кейс Калиновського доповнює картину українського фактору серед лісовчиків: він підтверджує, що учасники походів походили з різних соціальних і географічних прошарків, але українські землі постачали помітну частку воїнів, які формували етнокультурний пласт у цих військових загонах.

На цьому прямі свідчення українського етнічного походження серед

¹⁵⁸ *Liber generationis plebeanorum* («*Liber chamorum*»). S. 223.

лісовчиків, зафіксовані в джерелі, вичерпуються. Водночас існує низка осіб, які походили з території сучасної України, хоча в текстах *Liber chamorum* чи інших джерелах не міститься прямої вказівки на їхню етнічну ідентичність. Аналіз цих прикладів дозволяє припустити, що вихідці з українських земель могли становити значну частину загонів, навіть якщо автори джерел не позначали їх як «українців» або «козаків». Такий підхід відображає специфіку ранньомодерних військових реалій: соціальні та географічні чинники часто відігравали більшу роль у формуванні загонів, ніж формальна етнічна приналежність, а джерела, створені переважно представниками шляхти чи офіцерства, фіксували передусім вищі статуси або визначні індивідуальні риси.

Таким чином, навіть у відсутності явної етнічної маркуваності, походження осіб із українських земель свідчить про непряму присутність українського фактору в структурі лісовчицьких загонів, що підкреслює складний і багат шаровий характер цього військового явища.

Таким прикладом вихідця з території сучасної України є Руцький, зазначений у *Liber chamorum* під номером 1746¹⁵⁹. Він був сином кушніра і на початку своєї військової діяльності служив «хлопчиком солдата» у Львові, що відображає типову модель початкової інтеграції молодих людей із нижчих соціальних верств у військове середовище. У 1610 році, маючи власного коня та діючи «по-козацьки», Руцький рушив під Смоленськ, де, ймовірно, долучився до загонів лісовчиків. У наступні роки, зокрема у 1620 та 1624 роках, він уже очолював власний загін лісовчиків і брав участь у сілезьких кампаніях, демонструючи не лише особистий військовий досвід, а й можливість просування по соціально-військовій ієрархії в складі цих загонів.

Біографія Руцького, подібно до випадків Рожича та Калиновського, свідчить про те, що територія сучасної України постачала воїнів, які активно включалися у транснаціональні військові структури Речі Посполитої. Його

¹⁵⁹ Там само. S. 461.

шлях – від низового помічника до власного командувача загону – ілюструє соціальну мобільність, притаманну середовищу лісовчиків, а також наявність українського фактору у складі загонів, навіть у тих випадках, коли джерела не містять прямого посилення на етнічну приналежність.

Подібну долю мав і Садовський¹⁶⁰, також вихорець із Львова. На початку своєї військової діяльності він служив помічником солдата, що відображає типову для того часу модель початкової інтеграції молодих людей із нижчих соціальних верств у військові структури. У 1613 році Садовський брав участь у московських війнах, а у 1620 році долучився до сілезької кампанії лісовчиків. Його кар'єра, подібно до траєкторій Рожича, Калиновського та Руцького, демонструє закономірність військової мобільності вихідців із українських земель та підтверджує їхню присутність у складі загонів лісовчиків, навіть якщо джерела не завжди вказують на етнічну приналежність цих осіб.

Ще одним представником, походження якого пов'язане з українськими землями, є Єнджейовський¹⁶¹, зазначений у *Liber chororum* під номером 742. Він народився в селі Соколів поблизу Львова і був сином безземельного селянина на ім'я Єнджей, від якого й утворив своє прізвище. На початку своєї військової діяльності долучився до лісовчиків у 1619 році і згодом здобув значну військову кар'єру, ставши ротмістром. Біографія Єнджейовського демонструє, що вихідці з українських земель не лише інтегрувалися у лісовчицькі загони, а й мали можливість досягти командних посад, підтверджуючи тим самим присутність українського фактору не лише серед низових солдатів, а й у структурі керівництва цих військових формувань.

Однак сама географічна прив'язка певних осіб до території сучасної України не може автоматично свідчити про їхню етнічну приналежність до українців. Визначення етнічності в ранньомодерну добу є вкрай складним

¹⁶⁰ Там само. S. 469.

¹⁶¹ Там само. S. 221.

завданням, оскільки поняття «української» ідентичності у сучасному розумінні тоді ще не існувало. У межах Речі Посполитої етнічна самоідентифікація часто поступалася становій, конфесійній або регіональній належності. Особливо це стосується українських земель XVII століття, де поруч співіснували русини (українці в тодішній термінології), поляки, білоруси, вірмени, євреї та представники інших етнічних груп.

Тому у випадку лісовчиків доречно говорити не стільки про «українців» у сучасному сенсі, скільки про український географічно-культурний фактор – участь вихідців із українських земель, чия соціальна поведінка, мовні риси та військові традиції формували своєрідний мікроконтекст у структурі цих загонів. Такий підхід дозволяє уникнути анахронізмів і водночас визнає реальну роль українського елементу в розвитку лісовчицького феномену.

Показовим у цьому контексті є приклад роду Вистенпів¹⁶², згаданих у *Liber chanoym* як знаний галицький рід. Згідно з джерелом, вони походили з Кам'янця-Подільського, тобто з території, яка нині належить Україні. Однак сама особа, асоційована з лісовчиками, мала ім'я Самуель, а його батька звали Мігас, що, з огляду на ономастичні особливості, може свідчити про неукраїнське походження. Таким чином, попри географічну прив'язку до українських земель, етнічна приналежність Вистенпів залишається невизначеною.

Цей приклад добре ілюструє складність етнічної атрибуції в умовах багатонаціонального середовища Речі Посполитої XVII століття. Він підтверджує, що український фактор у складі лісовчиків слід розглядати не як однорідний етнічний елемент, а радше як мультикультурний простір перетину впливів, у межах якого діяли вихідці з українських земель, але різного етнічного походження.

Одним із можливих напрямів аргументації етнічної ідентичності особи може бути аналіз її прізвища. Деякі дослідники цілком логічно зверталися до

¹⁶² Там само. S. 628.

цього критерію, намагаючись відтворити етнічне походження лісовчиків за ономастичними ознаками. Проте цей підхід має низку суттєвих обмежень.

Більшість представників лісовчицьких загонів походили з нижчих соціальних прошарків суспільства, де система стабільних родових прізвищ ще не була усталеною. У найкращому разі прізвище формувалося від топоніма, патроніма або професії. Часто воно виконувало радше ідентифікаційну, ніж спадкову функцію. До того ж у середовищі мобільних військових, зокрема лісовчиків, прізвища нерідко змінювалися з корисливих мотивів – для приховування минулого, здобуття статусу чи легітимації у шляхетному середовищі. У деяких випадках вони могли бути вигаданими або ситуативними, відображаючи особисті вподобання або навіть військові прізвиська.

Таким чином, ономастичний аналіз може слугувати допоміжним, але не визначальним інструментом у дослідженні етнічної належності лісовчиків. Він вимагає обережного використання і співставлення з іншими джерельними параметрами – географічними, соціальними та контекстуальними даними.

Яскравими ілюстраціями проблеми ономастичної ідентифікації є приклади окремих лісовчиків, імена яких відбивають радше довільний або вигаданий характер прізвищ. Так, у *Liber chamorum* згадується певний Реут¹⁶³, який, імовірно, взяв своє прізвище від елементів музичної системи (la, sol, fa, mi, re, ut), що свідчить про штучне, а не родове походження імені. Інший приклад становить Пашковський¹⁶⁴, який представлявся шляхтичем із нібито зруйнованого повинню маєтку Пашкова, через що, за його словами, залишився безземельним. Подібні вигадані або напівлегендарні біографії вказують на спроби створити соціально прийнятну або почесну ідентичність у межах військового середовища.

Додатково джерела засвідчують випадки, коли лісовчики навмисно

¹⁶³ Там само. S. 442.

¹⁶⁴ Там само. S. 393.

приховували своє походження або відмовлялися згадувати життя до вступу в загони. Це нерідко пояснювалося кримінальним або соціально неprestижним минулим. Так, Осмольський¹⁶⁵ отримав своє прізвище від дієслова «осмалити», тобто «викрасти коня» – саме так він утік від свого пана, приєднавшись до лісовчиків. Інший приклад – Муховецький, який не визнав свого походження навіть на сповіді перед стратою, що демонструє глибину бажання розірвати з минулим і створити нову ідентичність у межах військового братства.

Такі приклади переконливо доводять, що форма чи звучання прізвища не можуть бути достовірним критерієм етнічної атрибуції. У контексті ранньомодерного суспільства прізвище виконувало радше функцію соціального конструкту, ніж етнічного маркера. Відтак покладатися лише на ономастичні особливості при визначенні українського елементу серед лісовчиків є методологічно необґрунтовано.

Водночас варто зазначити, що місце, де особа долучалася до лав лісовчиків, також не може бути достовірним показником її етнічного походження. Географічна прив'язка в цьому випадку радше відображає маршрути пересування або обставини життя, ніж реальну ідентичність. Так, у *Liber chmorum* під номером 1448 згадується Ошинський, який вступив до лісовчиків, перебуваючи на території сучасної України. Однак сам він походив із півночі Польщі – із села Сітно поблизу Бродниці – і опинився в українських землях, тікаючи від правосуддя. Цей випадок виразно демонструє, що участь у лісовчицьких загонах на українських теренах не обов'язково означала українське походження їхніх членів.

Так само і місце, куди особа поверталася після завершення військової служби, не може бути показником етнічної ідентичності. Наприклад, певний Стаженьський¹⁶⁶, згаданий у джерелі, після закінчення служби оселився на Волині, одружився під Любартовом і в подальшому проживав там постійно.

¹⁶⁵ Там само. S. 383.

¹⁶⁶ Там само. S. 511.

Хоча його початкове походження невідоме, характерно, що сам він називав себе «москвичин», тобто московитом, що свідчить про зовсім інше культурне коріння.

Ці приклади підкреслюють, що географічна локалізація – як місце вступу, так і місце подальшого проживання – не є надійним критерієм визначення етнічної приналежності. У випадку лісовчиків мобільність, міжрегіональні міграції та соціальна гетерогенність створювали багатошарове середовище, у якому кордони між етнічними ідентичностями були надзвичайно розмитими.

Цікавим прикладом, який демонструє потенціал географічної інформації для історичної реконструкції, є згадка про особу на ім'я Ольховський¹⁶⁷, імовірно названу за місцем походження. У *Liber chororum* зазначено, що він був сином солтиса «на границі угорській, за Сончем десять миль». Подібна форма локалізації – через вказівку відстані від знаного центру – була типовою для ранньомодерної доби та дозволяє досить точно визначити географічний ареал походження. Йдеться, найімовірніше, про територію у верхів'ях Дунайця чи Попраду, на південних схилах Бескидів, поблизу сучасного польсько-словацького кордону.

Цей регіон у першій половині XVII ст. належав до зони інтенсивних етнокультурних контактів між польським, руським та словацько-угорським населенням¹⁶⁸. Така прикордонна зона відзначалася змішаним мовно-культурним середовищем, де на побутовому рівні співіснували кілька традицій. Автор запису підкреслює, що батько Ольховського, будучи солтисом, займався перевезенням вина з Угорщини, а його син часто його супроводжував і «перевчився по-угорськи говорити». У тексті також вказано, що близько 1612 року Ольховський служив «у Русі у шляхтича», тобто на території Руського воєводства або суміжних земель. Ця деталь є важливою,

¹⁶⁷ Там само. S. 371.

¹⁶⁸ Байцар А. Україна та українці на європейських етнографічних картах. Львів : ЗУКЦ, 2022. С. 159. URL: https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/01/Baytsar-UKRAYINA-ta-ukraintsi-na-kartakh_book2021.pdf (дата звернення: 18.10.2025).

адже вона відображає не лише географічну мобільність, а й соціально-культурний контекст, у якому перебувала ця особа, – сполучну ланку між карпатським прикордонням та руським культурним простором Речі Посполитої.

Таким чином, навіть поодинокі географічні орієнтири, згадки про службу та професійну діяльність дають підстави для соціокультурної реконструкції середовища походження. У цьому випадку географічна інформація виступає не лише індикатором місця народження, а насамперед маркером простору культурних перетинів, де взаємодіяли руські, угорські та польські елементи. На підставі цих спостережень можна висунути обережне припущення, що Ольховський, пізніше пов'язаний із лісовниками, походив із прикордонного середовища з виразними руськими (українськими) культурними рисами.

Окрім географічних орієнтирів, важливим джерелом реконструкції походження окремих осіб може слугувати антропонімічний матеріал, який часто містить непрямі, але промовисті свідчення культурної чи етнічної належності. Характерним прикладом є постать Зданського¹⁶⁹, у біографічних даних якого саме форма особового імені, а не прізвища, стає ключем до інтерпретації його культурного походження.

Згідно з відомостями *Liber chamorum*, він був сином «Вечорків з Турбіна» і, ймовірно, самостійно обрав собі прізвище «Зданський», що відповідало поширеній у середовищі лісовників практиці самоназивання. Певний час служив «товаришем по межі» серед лісовників, тобто перебував на проміжній ланці військової ієрархії. Однак особливу увагу в контексті реконструкції його походження привертає форма християнського імені – «Ostafi».

Це ім'я є народною адаптацією грецького *Eustathios*, яке в польському церковному вжитку закріпилося у формі *Eustachy*¹⁷⁰, тоді як у

¹⁶⁹ *Liber generationis plebeanorum* («*Liber chamorum*»). S. 659.

¹⁷⁰ Rymut K. *Słownik imion współcześnie w Polsce używanych*. Kraków: Instytut Języka

східнослов'янській (руській) традиції набуло вигляду Остап або Остафій¹⁷¹. Відтак уживання саме форми *Ostafi* у польськомовному джерелі відображає фонетичне наближення до русько-церковнослов'янського звучання, нетипове для польської антропонімії першої половини XVII століття.

Ця лінгвістична особливість набуває додаткового значення у зв'язку з географічною згадкою про походження Зданського «з Туробіна» – території Люблінщини, що належала до зони польсько-руського культурного пограниччя. Поєднання цих двох ознак – руської форми особового імені та походження з прикордоння – створює підстави для гіпотези про належність Зданського до руського або русько-польського середовища.

Навіть якщо точну етнічну ідентифікацію визначити неможливо, сама форма імені виконує роль культурного маркера, що відображає побутовий і релігійний контекст його походження. Наявність руської форми імені, збереженої навіть у польському записі, може свідчити про тривкість руського культурного впливу у середовищі, з якого він походив. Таким чином, антропонімічний матеріал у випадку Зданського дозволяє висунути обережну, але аргументовану гіпотезу про його руське або русько-польське походження – типове для прикордонних регіонів Речі Посполитої, звідки рекрутувалися численні учасники лісовчицьких загонів.

Певним підтвердженням наведених спостережень може слугувати той факт, що серед згаданих у джерелі постатей трапляються й інші особи, походження яких локалізується в межах українсько-польського прикордоння. Їхні топонімічні означення вказують на той самий географічний ареал, який у першій половині XVII століття становив перехідну зону між польською та руською культурами. Відповідно до висунутої вище гіпотези, не можна виключати, що й ці особи належали до подібного соціокультурного середовища або перебували в тісних контактах із руською традицією.

Polskiego PAN, 1995. S. 123–124.

¹⁷¹ Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 4 : Н–П / укл.: Р. В. Болдирев та ін. ; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Складенко. С. 225.

Водночас слід підкреслити, що відсутність антропонімічних, мовних чи інших культурних маркерів не дозволяє робити навіть попередніх висновків щодо їхнього етнокультурного походження. З однаковим ступенем імовірності ці люди могли належати як до русько-українського, так і до суто польського культурного середовища. У подібних випадках географічний чинник може виступати лише як індикатор можливого соціально-культурного контексту, але не як визначальна підстава для етнічної ідентифікації, яка зрештою потребує подальших джерельних підтверджень.

Поет XVII століття Зіморовіч, особистість якого досі не має однозначного атрибутивного підтвердження, у своєму творі *Potyczki Kozaków lisowskich*¹⁷² подає художньо-літературне зображення діяльності лісовчиків, зокрема тих, хто прибував із земель сучасної України. Деякі дослідники вважають, що Зіморовіч міг бути одним із численних псевдонімів Демболецького, капелана лісовчиків. Незалежно від авторства, поетична хроніка містить цінні відомості про географічне походження та військову активність учасників загонів.

Віршові уривки прямо вказують на те, що лісовчики вербувалися на землях Дніпра та Поділля, регіонах, що були у XVII столітті ядром українського етнокультурного простору¹⁷³:

«Ty żeś naprzód wywiódszy garstkę małą ludzi
Z ziemie, w której Tatarzyn trwogę co rok budzi...».

Цей рядок свідчить про те, що частина лісовчиків походила з територій, де щороку загрожували татарські набіги – тобто з прикордонних земель, що традиційно належали до територій сучасної України. Подальші згадки про пересування на Диких Полях, Поділля, Кучмецький Шлях та Чорний шлях підтверджують, що українські землі були важливим резервуаром людського ресурсу для лісовчиків, а їхня мобільність включала регіони, які мали

¹⁷² Zimorowic J. B. *Utwory Młodzieńcze* / ed. by R. Krzywy ; Korekta G. Waluga. Warszawa : Wydawnictwo naukowe Sub Lupa, 2016. 146 p.

¹⁷³ Там само. S. 60.

стратегічне значення у взаємодії з козацькими формуваннями та прикордонними військами.

Крім географічного аспекту, поет підкреслює соціальну та воєнну жорсткість учасників загонів. Наприклад, у рядках¹⁷⁴:

«Nieraz na oko widzi, jako w Dzikim Polu

Kupi się chamów naród srogi ku Podolu...»

відображено, що більшість новобранців походила із селянського та міського простору Поділля, а також із прикордонних районів, де формувалися спільноти, здатні до самостійних військових дій. Цей епізод художньо підкреслює дисципліну, бойові навички та зв'язок лісовчиків із локальними соціальними групами.

Аналітично це джерело дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, воно підтверджує високу відносну представленість українських земель серед баз вербування лісовчиків, що збігається з даними *Liber chamorum*. По-друге, воно показує, що військова активність лісовчиків була тісно пов'язана з географією прикордоння, де існувала багатшарова соціальна і етнокультурна структура, що включала руські елементи. По-третє, джерело демонструє, що український чинник не обмежувався лише походженням окремих осіб, а проявлявся у масовому соціальному фоні, на який спиралися лісовчики для комплектування загонів та організації походів.

Таким чином, поезія Зіморівіча, незважаючи на художній характер, виступає цінним історичним свідченням: вона підтверджує, що український етнічний і культурний елемент був стійким та значущим компонентом лісовчицького середовища, що формувався на перехідних територіях Поділля, Дніпровського межиріччя та прикордонних шляхів. Ця інформація важлива для комплексного розуміння феномену лісовчиків і дозволяє говорити про інтеграцію українського населення у військові структури Речі Посполитої XVII століття не лише як поодинокій, а як впливовий чинник, який визначав чисельність, бойові навички та мобільність загонів.

¹⁷⁴ Там само. S. 62.

Окрім географічних та антропонімічних свідчень, творчість Зіморовіча містить важливий лінгвістичний маркер, який відображає присутність українського етнокультурного елементу серед лісовчиків. У своєму творі поет наводить діалог між двома учасниками загону, іменованими Іваном та Ківало (ймовірно прізвисько), який написаний польською мовою, але фонетично відтворює звучання української мови¹⁷⁵:

«I[WAn] pomagaj Boh, Kiwajło! (Помагай Бог, Кивайло)

K[IWAJŁO] Spasi Boh, Iwane. (Спаси Бог, Іване)

I[WAn] Otkul idesz? (Одкуль ідеш?)

K[IWAJŁO] Z Morawcow. (З Моравцов)

I[WAn] proszu te, mój pane, Szczo tam czuwat? (Прошу те, мій пане, Що там чуват?)

K[IWAJŁO] Wsje lichom Czechom! (Все лихо чехом!)

I[WAn] Szczo czynity Wam?(Що чинили Вам?)

K[IWAJŁO] Mołojcom terpity.(Молойців терпіти (Молодців били))

I[WAn] nemcom? (Німців?)

K[IWAJŁO] nemców bity.» (Німців били)

Аналіз цього тексту дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, збереження української фонетики у польському записі свідчить про те, що учасники загону активно користувалися рідною мовою, навіть перебуваючи в мультикультурному середовищі лісовчиків. По-друге, використання імен Іван і Ківало відображає соціально-культурні ідентичності, характерні для руських (українських) земель: прізвисько Ківало, яке могло мати локальний колорит, підкреслює індивідуальну та регіональну відмінність учасників. По-третє, зміст діалогу, що описує воєнні дії проти моравців, чехів і німців, дозволяє реконструювати міжнародний військовий досвід українських лісовчиків, їхню участь у походах на території Центральної Європи, і підкреслює їхню мобільність та організованість у бойових операціях.

Зіткнення української фонетики з польською графікою в тексті

¹⁷⁵ Там само. S. 64–65.

демонструє культурну адаптацію і водночас збереження етнічних рис. Діалог слугує важливим історичним свідченням того, що український чинник у лісовчицьких загонах проявлявся не лише у географічному походженні або соціальному складі, але й у мовній та побутовій практиці, що відтворювала елементи рідної культури, навіть перебуваючи в умовах служби за межами рідної землі.

Таким чином, діалог Івана і Ківало у Зіморівіча виступає потужним доповненням до джерел, які свідчать про українську присутність серед лісовчиків, підтверджуючи високу ймовірність того, що рядові учасники загонів походили з руських земель і зберігали свою мовну і культурну ідентичність у військовому середовищі Речі Посполитої.

Аналіз джерельного матеріалу, представленого *Liber chanoym* та поетичними творами Зіморівіча, дозволяє зробити комплексний висновок щодо ролі українського (руського) елемента у формуванні лісовчицьких загонів у першій половині XVII століття. Матеріали *Liber chanoym*, незважаючи на певні обмеження щодо географічного охоплення та соціального рівня осіб, надають конкретні біографічні дані про ряд учасників лісовчиків, що походили з території сучасної України. Приклади Рожича, Калиновського, Руцького, Садовського та Єнджейовського демонструють характерні ознаки соціальної мобільності, ранню залученість до військової служби та участь у ключових кампаніях лісовчиків. Ці дані свідчать, що українські землі були значним резервуаром людського ресурсу для загонів, а місцеві жителі забезпечували їх чисельність, бойові навички та організаційний потенціал. Проте матеріали *Liber chanoym* також демонструють складність прямого визначення етнічної приналежності: походження з певної території не є автоматичною ознакою української етнічності, а самі прізвища та імена часто вигадувалися або змінювалися, що ускладнює встановлення етнокультурного профілю.

Додатково, аналіз поезії Зіморівіча значно розширює розуміння українського фактору в лісовчицьких загонах, оскільки дозволяє простежити

масовий соціокультурний фон, на якому формувалися ці військові спільноти. Географічні згадки про Дніпро, Поділля, Кучмецький і Чорний шляхи, а також участь у кампаніях на території Центральної Європи підтверджують, що український елемент був не лише присутнім на рівні окремих осіб, а й формував соціальну основу загонів. Особливо показовим є наведений Зіморівічем діалог між Іваном та Ківало, який, хоча записаний польською графікою, відтворює українську фонетику. Це свідчить про збереження мовної та культурної ідентичності учасників загонів, навіть перебуваючи поза межами рідної території, і вказує на інтеграцію українського культурного елементу у військову практику та побут лісовчиків. Фонетична передача української мови у літературному джерелі є цінним свідченням того, що лісовчицьке середовище було не лише соціально та територіально різнорідним, а й культурно багат шаровим.

Поєднаний аналіз обох джерел дозволяє сформулювати кілька ключових висновків. Український фактор проявлявся не лише через географічне походження, а й через культурну, соціальну та мовну приналежність, що формувала певний тип «руського вояка» у складі лісовчиків – мобільного, воєнно підготовленого, здатного до самостійних дій у різних регіонах Центральної Європи. Водночас етнічна ідентичність учасників була умовною і часто пересувалася у межах культурного та соціального контексту, а не модерного національного критерію. Географічні та антропонімічні дані з *Liber chanoym*, узяті разом із поетичною реконструкцією Зіморівіча, дозволяють говорити про постійний контакт лісовчиків із руським населенням, особливо з прикордонних зон, що були характерні як територіально, так і культурно для українського простору XVII століття.

Отже, український фактор у феномені лісовчиків слід розглядати як структурний і культурно значущий елемент, який впливав на чисельність, організацію та мобільність загонів. Він не обмежувався окремими випадками або поодинокими особами, а проявлявся у масовому та культурному вимірі,

включаючи мовну практику, соціальне походження та бойові традиції. Ця інтеграція українського елементу у військові формування Речі Посполитої демонструє, що лісовчики були не лише поліетнічним, а й культурно змішаним явищем, де руська традиція виступала одним із компонентів, що формував ідентичність учасників і структуру загонів. Висновок, який випливає з аналізу цих двох джерел, підтверджує, що український фактор був реальним, помітним і важливим елементом середовища лісовчиків, що формував їхню бойову ефективність, мобільність і соціально-культурну організацію, а водночас вказує на необхідність обережного підходу до категорій етнічної приналежності у дослідженні цього феномену.

Підсумовуючи аналіз, варто наголосити, що літературні та документальні джерела першої половини XVII століття, попри їхню неоднорідність і можливу тенденційність, містять цілком виразні свідчення про присутність українського етнічного елементу в лавах лісовчиків. Хоча не всі відомості можна перевірити з позицій суворої фактографії, їхня сукупність дає змогу ствердно говорити про участь вихідців з українських земель у складі цих військових формувань. Натомість ступінь поширення українського компонента, його кількісна питома вага та соціальна роль у структурі загонів залишаються відкритими питаннями, що потребують подальшого дослідження.

Водночас згадані джерела – передусім наративи Зіморовіча та матеріали *Liber chamorum* – відображають характерне для тогочасного суспільства сприйняття лісовчиків як спільноти з надетнічною, інтеррегіональною природою. Для сучасників абсолютно природним було уявлення, що лісовчик міг бути не лише поляком, а й русином (українцем), литвином, жмудином, московитом чи німцем. Така багатонаціональність відповідала реальним процесам постійного оновлення складу загонів і активного залучення воїнів із територій, через які вони проходили.

Таким чином, наявність українського елементу в середовищі лісовчиків не є припущенням, а підтвердженим фактом, зафіксованим у низці джерел.

Проте його роль не варто абсолютизувати – вона була складовою ширшої етнічної мозаїки, що визначала характер і мобільність цих формувань. У цьому сенсі український чинник виступає не як виняток, а як органічна частина поліетнічної реальності лісовчицького руху початку XVII століття.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного аналізу історіографічної бази з'ясовано, що проблема дослідження феномену лісовчиків залишається недостатньо розробленою в сучасній історичній науці. Попри наявність окремих праць, присвячених військово-політичним аспектам діяльності цього формування, більшість авторів лише побіжно торкаються теми лісовчиків, розглядаючи її в контексті ширших процесів доби Речі Посполитої, Тридцятилітньої війни чи загальної еволюції найманих військ ранньомодерного періоду. В історичних енциклопедіях та довідкових виданнях інформація про лісовчиків зазвичай подається фрагментарно, без належного аналізу їхнього етнічного складу, соціального походження, культурної ідентичності та внутрішньої організації. Такий стан наукової розробки теми свідчить про наявність значної дослідницької лакуни та актуалізує потребу у здійсненні комплексного, міждисциплінарного вивчення феномену лісовчиків із залученням нових джерельних корпусів, сучасних методологічних підходів і порівняльного аналізу.

Джерельна база дослідження охоплює широкий і різноплановий комплекс матеріалів, що забезпечує багатовимірний підхід до аналізу феномену лісовчиків. До неї входять нормативно-правові акти, що відображають офіційне ставлення державної влади до цього військового формування; епістолярні пам'ятки, які дозволяють простежити сприйняття лісовчиків сучасниками та відтворити деталі їхньої діяльності; хроніки й літописи, де зафіксовано ключові події, пов'язані з участю лісовчиків у військових кампаніях; а також наративні твори, що містять цінні свідчення про формування їхнього образу в культурному просторі ранньомодерної доби. Залучення такого різноманітного кола джерел дає змогу розглядати лісовчиків не лише як специфічне військове утворення, а й як складне соціокультурне явище, глибоко вкорінене у світоглядну систему XVII століття. Це, у свою чергу, дозволяє простежити трансформацію їхнього

сприйняття – від реальної історичної спільноти до символічного образу, присутнього у колективній пам'яті та літературній традиції епохи.

У межах проведеного дослідження було використано комплекс взаємодоповнювальних методів, що забезпечили багатовекторний і системний підхід до вивчення феномену лісовчиків. Застосування джерелознавчого методу дало змогу здійснити критичний аналіз і класифікацію наявних джерел, виявити їхню достовірність, походження та особливості відображення історичних подій. Історико-генетичний метод дозволив простежити динаміку становлення та трансформації лісовчицького феномену у контексті соціально-політичних процесів XVII століття. Історико-порівняльний метод сприяв виявленню спільних і відмінних рис між лісовчиками та іншими військовими формуваннями ранньомодерної доби, що дало змогу визначити специфіку їхньої організації, мотивації та культурної ідентичності. Залучення елементів культурно-антропологічного аналізу забезпечило можливість осмислення лісовчиків як соціального й культурного феномену, відображеного у ментальних уявленнях, колективній пам'яті та символічних наративах епохи. Комплексне поєднання зазначених методів дозволило інтегрувати описовий і аналітичний рівні дослідження, а також виявити внутрішні закономірності формування, еволюції та сприйняття лісовчицького явища в історичній перспективі.

Фактологічний аналіз військової діяльності лісовчиків засвідчив, що їхня участь у подіях першої половини XVII століття мала безпосередній зв'язок із ключовими збройними конфліктами Східної та Центральної Європи. Особливо помітною була їхня роль у московських кампаніях, де лісовчики спершу виступали на боці Лжедмитра II, а згодом – у складі сил, підпорядкованих королеви Владиславу та королю Сигізмунду III Вазі. Така зміна політичних орієнтирів свідчить про гнучкий характер їхньої військової організації, що відзначалася автономністю, мобільністю та прагматичним підходом до вибору союзників.

Основними формами бойової діяльності лісовчиків були швидкі рейди, диверсійно-розвідувальні операції, а також дії у ворожому тилу, які передбачали використання елементів партизанської тактики. Легка кавалерійська структура їхніх загонів забезпечувала високу маневреність, що дозволяло ефективно діяти в умовах нестабільного фронту та недостатнього матеріального забезпечення. Водночас їхня військова практика вирізнялася поєднанням дисциплінованої організації із схильністю до самостійних ініціатив, що надавало лісовчикам репутацію як надзвичайно результативних, так і потенційно небезпечних для власних союзників формувань. У сукупності ці риси визначали їхнє місце в структурі воєнного життя доби та сприяли формуванню специфічного «лісовчицького» типу війська, характерного для прикордонного простору Речі Посполитої.

У період Тридцятирічної війни лісовчики відігравали помітну роль як наймане військо, що діяло на теренах Центральної Європи. Після завершення активних кампаній у Московії значна частина їхніх загонів перейшла на службу до імператора Священної Римської імперії Фердинанда II та його провідних воєначальників. Саме в цей час лісовчики продемонстрували високу бойову ефективність і мобільність, що забезпечило їм репутацію одних із найрезультативніших легких кавалерійських підрозділів епохи. Вони брали активну участь у низці важливих битв, зокрема під Гуменним (1619) та на Білій горі (1620), де їхні дії суттєво вплинули на перебіг бойових операцій.

Після кампаній у Чехії та Моравії окремі загони лісовчиків здійснювали глибокі рейди вздовж Рейну, беручи участь у сутичках на території сучасної Німеччини, що свідчить про широку географію їхніх дій і про поступову інтеграцію у загальноєвропейський військовий простір. Повернення частини лісовчиків на територію Речі Посполитої збіглося з початком Хотинської війни, де вони знову проявили себе у битві 1621 року, воюючи проти Османської імперії.

На завершальному етапі свого існування лісовчики продовжували виконувати функції найманців: частина з них вступила на службу до

Альбрехта фон Валленштейна, тоді як інші брали участь у польсько-шведській війні. Проте до середини 1630-х років ця військова спільнота зазнала поступової дезінтеграції – як через втрату централізованого керівництва, так і внаслідок зникнення соціально-політичних передумов для її існування. Відтак лісовчики припинили своє функціонування як окреме військове явище, залишивши по собі яскравий, але суперечливий слід у воєнній історії XVII століття.

У межах дослідження особливий акцент зроблено на виявленні та аналізі українського чинника у формуванні та розвитку феномену лісовчиків. Встановлено, що участь представників українського козацтва у складі цього військового формування мала не епізодичний, а систематичний характер і простежується впродовж кількох етапів його існування – від московських кампаній початку XVII століття до періоду Тридцятирічної війни.

Залучення запорозьких козаків до лав лісовчиків зумовлювалося низкою чинників. По-перше, це був прагматичний вибір самих козаків, які, маючи значний бойовий досвід та обмежені можливості служби в офіційному реєстрі, шукали способів реалізації свого військового потенціалу поза межами державних структур. По-друге, характерна для козацького середовища мобільність і адаптивність органічно поєднувалися з принципами організації лісовчицьких загонів, що робило участь українського елемента природною і взаємовигідною.

Особливо інтенсивним процес поповнення лісовчиків козацьким і місцевим українським населенням став у період їхнього тривалого перебування на території Поділля. Саме там відбувалася активна ротація складу, що сприяло проникненню до лав лісовчиків вихідців із прикордонних і степових регіонів. Це, своєю чергою, позначилося на внутрішній культурі спільноти – зокрема, на її військових звичаях, тактичних прийомах, побутових рисах і мовно-комунікативних особливостях.

Таким чином, український елемент став органічною складовою соціального складу лісовчиків, надавши їм певних етнокультурних рис, що відрізняли їх від інших найманих військових формувань того часу. Це дозволяє розглядати лісовчиків не лише як багатонаціональне військо, але й як простір культурної взаємодії, у межах якого український компонент відіграв помітну роль у формуванні їхньої тактичної та ідентифікаційної специфіки.

Антропонімічний, географічний та лінгвістичний аналіз доступних джерел додатково підтверджує значну участь вихідців з українських земель у складі лісовчицьких формувань. Іменні згадки, топоніми та мовні особливості, зафіксовані у текстах ранньомодерної доби, створюють цілісну картину, що дозволяє простежити український слід у цьому багатонаціональному військовому середовищі.

Зокрема, у творах Валеріана Неканди Трепки зустрічаються численні згадки про осіб українського походження, які прямо ідентифікуються як учасники лісовчицьких загонів. Ці свідчення мають не лише персональний, але й соціокультурний вимір, адже демонструють залучення українців до ширшого простору найманих військових формувань Центрально-Східної Європи.

Не менш показовими є літературні джерела, зокрема твори Зиморовича, у яких, попри художній характер, відображено суспільне уявлення про лісовчиків як специфічний соціальний і культурний тип. Важливою рисою таких текстів є використання діалогів, відтворених з українською фонетикою, що засвідчує не лише мовну присутність українців у складі цих військових груп, а й виразне впізнавання їхніх культурно-лінгвістичних особливостей у тодішній суспільній свідомості.

Таким чином, лінгвістичні та антропонімічні дані функціонують як непрямі, але вагомі докази інтеграції українського елементу до лісовчицького середовища. Вони підтверджують, що українська мова, побутові звички та поведінкові моделі стали невід'ємними маркерами цього феномену в

культурному просторі XVII століття, формуючи його сприйняття як частини ширшого східноєвропейського військово-культурного контексту.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, можна констатувати, що український фактор посідав вагоме місце у становленні, розвитку та функціонуванні феномену лісовчиків. Участь вихідців з українських земель, зокрема запорозьких козаків, істотно вплинула на формування етнокультурної специфіки цього військового угруповання, збагативши його тактичні традиції, комунікативні особливості та соціальну структуру. Водночас наявні дані не дають підстав говорити про домінантність українського елементу – радше йдеться про один із ключових компонентів багатонаціональної мозаїки, що визначила характер лісовчицької спільноти як динамічного й поліетнічного утворення.

Одержані результати відкривають нові перспективи для ширшого осмислення ролі українського населення у військово-політичних процесах доби раннього нового часу. Дослідження лісовчиків як соціокультурного феномену дозволяє розглядати їх не лише у межах військової історії Речі Посполитої, а й у ширшому контексті транснаціональних зв'язків Центрально-Східної Європи XVII століття. Подальше вивчення цієї проблематики потребує міждисциплінарного підходу, що поєднуватиме інструменти історичної антропології, соціальної історії та культурології, аби комплексно відтворити механізми взаємодії різних етнічних, мовних і ментальних традицій у межах спільного військового досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Acta publica w końcu wojny szwedzkiej i tureckiej za Zygmunta III od 1620–1624. Rękopis; kopia. 17 w. PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. BK00333. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/494285/edition/464362/content>
2. Akta Zygmunta III od roku 1618 do 1621, rękopis, 17 w., PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. BK00330. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/28273?id=28273>
3. Archiwum Książąt Szczecińskich, część I, obejmująca lata 1354–1831, w tym dokumenty dotyczące spraw kościelnych z lat 1440–1809, m.in. wprowadzenia reformacji, organizacji kościoła, ceremonii i dysput religijnych. Archiwum Państwowe w Szczecinie. sygn. 65/2/0. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespole/-/zespole/67996>
4. Capitatio seu Modus Contribuendi secundum Capita Anno M.D.C.XLV. Necessitate Publica tum ita exposcente practicatus. [...] Translatum est ex Germanica in Latinam Linguam Varsaviae Mense Maio MDCLXI. Manuscript copy, 17th century. 229 fols., PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. BK00348. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/109097/edition/120080/content>
5. Dembołęcki W. Przewagi elearów polskich co ich niegdy lisowczykami zwano któreczynili w państwach cesarskich przeciwko heretykom, za czasów niezwyciężonych monarchów ferdynanda ii. cesarza chrześcijańskiego, i zygmunta iii. króla polskiego i szwedzkiego etc. etc. w leciech pańskich od 1619 aż do i623 krótko na prędcie zgroma-dzone. Puławy : Drukarnia Biblioteczna, 1830. 256 s. URL: <https://sbc.org.pl/en/dlibra/publication/6668/edition/6196/przewagi-elearrow-polskich-co-ich-niegdy-lisowczykami-zwano-dembolecki-wojciech?language=en>
6. Korespondencja Ostrogskich. Listy do ks. [Janusza Ostrogskiego, kasztelana krakowskiego]. Kraków, 29 VIII 1619, Kraków, 1 I 1620, Kraków, 5 I 1620,

Kraków, 1 I 1620 Kraków 21 I 1620 Hieronim Godziątkowski pisze a) o walkach toczonych podczas wojny trzydziestoletniej i innych z nią związanych wydarzeniach, b) o lisowczykach, nowinach z wojny trzydziestoletniej i lokalnych, c) o informacjach politycznych z Europy i na temat lisowczyków, d) o przyczynach powrotu lisowczyków do kraju i ich obecnej sytuacji, o sejmie śląskim i wieściach o mającej nastąpić nominacji na marszałkostwo nadworne dla kasztelana poznańskiego [Łukasza] Opalińskiego, e) o poselstwie Sekendorffa od Morawian i Ślązaków, o rzekomej koronacji Gabora Bethlena, o lisowczykach. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 1/350/0/-/1535. URL:

<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/25050575>

7. Korespondencja Ostrogskich. Listy do ks. Janusza Ostrogskiego, kasztelana krakowskiego z lat 1618–1620. Międzyrzecz, 3 X 1618; Ostróg, 9 VIII 1619; Ostróg, 9 II 1620. Wojciech Nowicki donosi o najeździe tatarskim, zniszczeniach dóbr, pobycie lisowczyków, wydarzeniach z Wołoszy oraz incydencie z Tatarami. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 1/350/0/-/1556. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/25050607>
8. Korespondencja Ostrogskich. Listy do ks. Janusza Ostrogskiego, kasztelana krakowskiego. Informacje polityczne i wojskowe, m.in. o lisowczykach, zbrojeniach tureckich i tatarskich oraz bitwie lisowczyków w Czechach. 11 X 1619, 19 V 1620. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 1/350/0/-/1519. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/25050554>
9. Liber generationis plebeanorum ("Liber chamorum"): Wydali Włodzimierz Dworzaczek, Julian Bartyś, Zbigniew Kuchowicz. Pod red. Włodzimierza Dworzaczka. Uwagio o pisowni i fonetyce opracował Karol Zierhoffer / ed. by D. W. editor. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963. URL: <https://www.scribd.com/document/588503128/Walerian-Nekanda-Trepka-Liber-Generationis-Plebeanorum-Liber-Chamorum-Cz1-Wstęp-Wydawcow-i->

- Tekst-1963?language_settings_changed=English (date of access: 16.10.2025).
10. List cesarza Ferdynanda II o stanów coronnych. 1624. PAN Biblioteka Kórnicka. Sygn. BK00996 ; Mf1801 ; CD BPCim 3125 ; CD 86a. Арк 1, 2. Рукопис. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/514283/edition/417767> (дата звернення: 27.09.2024).
 11. List obywateli powiatu trockiego zebranych na pospolite ruszenie do Krzysztofa księcia Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego. [Inflanty], 17 IX 1621. Skarga na działania lisowczyków i informacja o decyzji króla Zygmunta III Wazy o skierowaniu oddziału przeciwko Szwedom. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, sygn. 1/354/0/2.1/770. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/29638070>
 12. List obywateli powiatu upickiego, podpisany przez Sebastiana Jawgiela z Minigajła, chorążego upickiego, do Krzysztofa księcia Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego. Upita, 27 IX 1621. Podziękowanie za informacje o sytuacji Rzeczypospolitej, skarga na działania lisowczyków oraz zapowiedź przybycia chorągwi do obozu hetmańskiego. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, sygn. 1/354/0/2.1/772. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/29638072>
 13. List Pawła Srzedzińskiego, dworzanina skarbowego, do NN skarbnika, prawdopodobnie Mikołaja Brolnickiego, skarbnika litewskiego, z 21 VII 1617, dotyczący perypetii z transportem pieniędzy dla wojska, wraz z cedulą. Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. 1/354/0/2.1/680. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/29637973>
 14. List Zygmunta III Wazy, króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego, do Adama Sędziwoja Czarnkowskiego, wojewody łęczyckiego i starosty generalnego Wielkopolski, dotyczący pokoju między cesarzem Ferdynandem II a Gaborem Bethlenem oraz zagrożeń ze strony powracających chorągwi cesarskich. Odpowiedź Czarnkowskiego wstawiająca się za lisowczykami i proponująca ich wykorzystanie w obronie granic Rzeczypospolitej. 13 V 1624.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, sygn. 1/354/0/2.1/887. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/29638186>

15. Ludolf Hiob. Allgemeine Schau-Bühne der Welt, oder: Beschreibung der vornehmsten Welt-Geschichte, so sich vom Anfang dieses Siebenzehenden Jahr-Hunderts biß zum Ende desselben in allen Theilen des Erd-Kreisses, zumahlen in der Christenheit, sonderlich in unserm Vatterland dem Römischen Reiche, nach und nach begeben; aus beglaubten Geschicht-Schreibern und bewährten Uhrkunden treulich zusammen getragen, auch zu deß Lesers besserm Unterricht mit verschiedenen Politischen Anmerckungen erläutert; ingleichen mit vielen schönen Kupffer-Figuren, auch grosser Potentaten und Herren Bildnüssen gezieret; nicht weniger mit gnugsamen Summarien, Marginalien, und einem vollständigen Register versehen. 5 vols. Frankfurt am Main: Johann David Zunner, 1699.(Ludolf, Hiob. Allgemeine Schau-Bühne der Welt. 5 vols. Frankfurt am Main: Johann David Zunner, 1699). URL: http://diglib.hab.de/content.php?dir=edoc/ed000037&distype=optional&xml=tei-introduction.xml&xsl=http://diglib.hab.de/rules/styles/projekte/theatra/tei-introduction2.xsl&metsID=edoc_ed000037_introduction
16. Pauli Żegota (oprac.). Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych. Kraków: Czech Józef, 1853. PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. 22898
17. Piasecki P. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studyjum krytyczném nad życiem i pismami autora / tłum. A. Chrzęszczewski. Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. 546 s. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/40407/edition/57369/content>
18. Pisma Stanisława Żółkiewskiego. Lwów, 1861. S. 32.
19. Theatrum Europaeum : mit vieler fürnehmer Herrn und Potentaten Contrafacturen, wie auch berühmter Städten, Vestungen, Pässen, Schlachten

- und Belägerungen eygentlichen Delineationen und Abrissen gezieret /
Theatrum Europaeum, Oder, Ausführliche und Warhaffrige Beschreibung aller
und jeder denckwürdiger Geschichten ... vom Jahr Jesu Christi 1617 biß auff
das Jahr 1629 exclus. URL:
https://archive.org/details/bub_gb_5L1OAAAACAAJ/page/30/mode/2up
20. Zimorowic J. B. *Utwory Młodzieńcze* / ed. by R. Krzywy ; Korekta G. Waluga.
Warszawa : Wydawnictwo naukowe Sub Lupa, 2016. 146 p.
21. Żółkiewski, Stanisław. *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*. Wyd. Jan
Tadeusz Lubomirski. Kraków, 1868. *Korespondencja*. Biblioteka Uniwersytetu
Śląskiego, Katowice. URL:
<https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/edition/4121>
22. *Акты Московского государства. Т. 1: Разрядный приказ. Московский стол.*
1571–1634. Под ред. Н. А. Попова. СПб.: Типография Императорской
Академии наук, 1890.
23. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической*
комиссией. Т. 1: Памятники, относящиеся к смутному времени. СПб.,
1872. 446 с.
24. *Сказание о осаде Троицкаго Сергиева монастыря от поляков и Литвы; и о*
бывших потом в России мятежах, сочиненное онаго же Троицкаго
монастыря келарем Авраамием Палицыным. Москва : Синодальная
типография, 1822. 333 с.
25. *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.:*
універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В. Брехуненко, Ю. Мицик,
В. Щербак. Київ, 2016.
26. *Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.:*
О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 4 : Н–П /
укл.: Р. В. Болдирєв та ін. ; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Складенко.
656 с.

Література

27. Axelrod Alan: Mercenaries: a guide to private armies and private military companies. CQ Press, 2014. P. 419. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr&id=fWF2AwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=medieval+mercenaries&ots=-GtrDOwlpU&sig=Nz5880VWHYTIToPXLozaSzcfGFs&redir_esc=y&pli=1#v=onepage&q&f=true p 54
28. Bäckström O. Military Revolution and the Thirty Years War 1618–1648: Aspects of Institutional Change and Decline. Helsinki: Helsinki University Press, 2023.
29. Balcerek M. Polacy w armii Karola IX w bitwie pod Kircholmem 27 IX 1605 roku. *Zapiski Historyczne*. T. LXXVIII. 2013. Z. 3. S. 94–104.
30. Bartoszewicz A., Bartoszewicz H. Rzeczpospolita, Księstwo Warszawskie, Królestwo Polskie – mapy granicy wschodniej XVII–XX wieku (do traktatu ryskiego) w zbiorach polskich. *Miscellanea historico-archivistica*. 2024. T. XXXI. C. 35–74. URL: <https://agad.gov.pl/wp-content/uploads/2025/09/MISCELLANEA-31-Księga1-mniejszy-1.pdf#page=35> (дата звернення: 20.09.2025).
31. Biernacki W. Biała Góra 1620. Gdańsk : Finna, 2006. 375 s.
32. Black J. A Revolution in Military Cartography?: Europe 1650–1815. *The Journal of Military History*. 2009. Vol. 73, No. 1. 50 p.
33. Byliński J. Sejm z 1611 roku. W nowym opracowaniu. Wrocław : E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, 2016. 254 s. URL: https://bibliotekacyfrowa.pl/Content/78293/Bylinski_Janusz_Sejm_z_1611_roku.pdf (data dostępu: 27.09.2025).
34. Coleman Joseph T. What was revolutionary about the «Military Revolution» in early modern Europe? URL: https://www.academia.edu/123759124/The_Military_Revolution_2 pp. 1-10 p.3
35. Czarski B. Lisowczycy i Złota Baba. 2011-07-04. URL: <https://www.wilanow->

- palac.pl/lisowczycy_i_zlota_baba.html (24.07.2024).
- 36.Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, t. 1. Lwów, 1843. 384 s.
 - 37.Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, t. 2. Lwów, 1844. 388 s.
 - 38.Erik Swart. From «Landsknecht» to «Soldier»: The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century 2006 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IRSH 51 (2006). P. 75–92.
 - 39.Gajecki G. Baran A. The Cossaks in the Thirty yers war. Rome, 1969. 140 p.
 - 40.Gawron P. Armia Stanisława Żółkiewskiego – wojsko kwarciane w latach 1605–1620. 2019-12-27. URL: https://www.wilanow-palac.pl/armia_stanislaw_a_zolkiewskiego_wojsko_kwarciane_w_latach_1605_1620.html
 - 41.Gawron P. Wyprawa cecorska (wrzesień–październik 1620). 2019-12-27 . URL: https://www.wilanow-palac.pl/wyprawa_cecorska_wrzesien_pazdziernik_1620.html
 - 42.Górski K. Historija jazdy polskiej. Kraków, 1984. 372 s.
 - 43.Graża H. Lis z jeżem w herbie, czyli przemierzyć Polskę zagonem. źródło: «Mówią wieki», nr 2 i nr 3, 1998. 2008-12-18. URL: https://www.wilanow-palac.pl/lis_z_jezem_w_herbie_czyli_przemierzyc_polske_zagonem.html
 - 44.Hirschberg A. Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII : zbiór materiałów do historyi stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III. Lwów : Druk. Zakładu Narodowego. im. Ossolińskich, 1901. 399 p. URL: <https://polona.pl/item-view/c3cec9b8-18e2-49e6-ae77-af5366c9dcec?page=255>.
 - 45.John A. Lynn. Tools of War: Instruments, Ideas, and Institutions of Warfare, 1445–1871. University of Illinois Press, 1990. 262 p.
 - 46.Jonathan J. Adams The rise and fall of armies Macroeconomic Dynamics (2024), 29, e17. P. 1–21.
 - 47.Jóźwiak K. Lisowczycy, krwawi elearzy. 07.01.202. URL: <https://historia.rp.pl/historia/art8709821-lisowczycy-krwawi-elearzy>

(24.07.2024)

- 48.Kadzik D. Wojsko nadworne na początku wojny Stefana Batorego z Gdańskiem w świetle akt skarbowych. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2017. C. 9–43.
- 49.Kalinowski E. Powrót synów marnotrawnych Pułkownik Idzi Kalinowski i jego żołnierze w latach 1623–1624. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 2024. № 2. C. 11–36. URL: <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=1321208> (дата звернення: 27.09.2024).
- 50.Kenzler I. *Mroczne karty historii polskiej*. Warszawa : Bellona, 2013. 285 p.
- 51.Komuda J. Jacek nad Jackami źródło: «Mówią wieki», nr 10, 2000 URL: https://www.wilanow-palac.pl/jacek_nad_jackami.html
- 52.Kopa D. Pieśń o cnych Lisowskich Kozakach. *Rocznik Przemyski*, 57, nr 2 (25). 2021. S. 75–82. URL: https://www.researchgate.net/publication/357119654_Piesn_o_cnych_lisowskich_kozakach
- 53.Korytko A. Rzeczpospolita i państwa Europy Wschodniej wobec wojny trzydziestoletniej (do 1635 r.). *Rekonesans. Echa przeszłości*. 2014. Vol. XV. P. 27–39.
- 54.Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. 2, Epoka przedrozbiorowa*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Lwów – Warszawa – Kraków, 1923. 523 s.
- 55.Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. 2, Epoka przedrozbiorowa*. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Lwów – Warszawa – Kraków, 1923. 523 s.
- 56.Krótki rys dziejow i spraw lisowczyków. Cześć I. Rozdział I.Alexander Lisowski. *Wojny moskiewskie*. Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich Pismo poświęcone dziejom, bibliografii, rozprawom i wiadomosciom naukowym. 1843. Vol. 3. P. 65–142.
- 57.Krzywy R. Złota Baba – pogańskie sanktuarium na krańcach państwa carów. 2012-04-25. URL: <https://www.wilanow->

- palac.pl/zlota_baba_poganske_sanktuarium_na_krancach_panstwa_carow.html
- 58.Lolo R. Lisowczycy – fakty i mity. Czarna legenda. 2013-12-11. URL:
https://www.wilanow-palac.pl/lisowczycy_fakty_i_mity_czarna_legenda.html
 (24.07.2024).
- 59.Lolo R. Lisowczycy – fakty i mity. Sława elearów. 2013-12-11. URL:
https://www.wilanow-palac.pl/lisowczycy_fakty_i_mity_slawa_elearow.html
 (24.07.2024).
- 60.Lynn John A. Tactical Evolution in the French Army, 1560–1660. *French Historical Studies*. 1985. Vol. 14, No. 211. Duke University Press. 178 p.
- 61.Lynn, John A. 'actical Evolution in the French Army, 1560–1660. *French Historical Studies*. 1985. Vol. 14, No. 211. Duke University Press. P. 178.
- 62.Magnuszewski W. Z dziejow elearów polskich. Wydawnictwo Naukowe. Warszawa – Poznań, 1978. 216 s.
- 63.Marchocki M. Historia wojny Moskiewskiej. Poznań : Drukarnia Orędownika Garbary, 1841. № 45. 180 s. URL:
<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/54118/edition/70331/content>
 (data dostępu: 18.09.2025).
- 64.Marcin Małecki. Życie codzienne wojska Rzeczypospolitej Obojga Narodów podczas kampanii moskiewskich w latach 1579–1582. *Studia Elbląskie* 18:179–205. S. 183.
- 65.Parker G. The «Military Revolution», 1560–1660 – a Myth? *The Journal of Modern History*. 1976. Vol. 48, Issue 2 (June). 196 p.
- 66.Podhorecki L. Chocim 1621. Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej, Warszawa, 1988. 181 s.
- 67.Przegląd Historyczno-Wojskowy. 1932. T. 5, zesz. 1 / ред. Otton Laskowski. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne. PAN Biblioteka Kórnicka, sygn. Cz3226. URL:
<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/104280/edition/120183/content>
- 68.Przepiórka A. G. Liczebność i organizacja załogi Smoleńska w latach 1613–1618. *Res Historica*. 2024. P. 801–827. URL:

- https://www.researchgate.net/publication/387902841_Liczebność_i_organizacja_zalogi_Smolenska_w_latach_1613-1618_Number_and_Organization_of_the_Smolensk_Garrison_in_1613-1618. s. 812
69. Radziukinas T. Lisowczycy. *Przegląd kawaleryjski*. 1939. № 6 (164). C. 737–764. URL: https://zbrojownia.cbw.wp.mil.pl/Content/13627/01127_INW_1252_1939_NR_06.pdf (дата звернення: 03.10.2025).
70. Rak K. Federalism or Force - A Sixteenth-Century Project for Eastern and Central Europe. *The Sarmatian Review*. 01:1173-1179
71. Rickard J. Truce of Altmark, 12 September 1629. Military History Encyclopedia. URL: https://www.historyofwar.org/articles/truce_altmark.html (date of access: 10.10.2025).
72. Roberts M. Military Revolution 1560–1660, found in *Military. Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, edited by Clifford J. Rogers, Westview Press, Inc.
73. Rymut K. Słownik imion współcześnie w Polsce używanych. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1995. 439 s.
74. Sawicki Z. Lisowczycy. URL: http://www.signum-polonicum.com.pl/kategorie/historia_lisowczykow (20.07.24).
75. Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyny do 1648 roku. Wydawnictwo literackie, Kraków, 1984. 423 s.
76. Sikora R. Wojskowość polska w dobie wojny polsko szwedzkiej 1626–1629. Kry zysmocarstwa : Wydawnictwo Sorus, Poznań, 2005. S. 273.
77. Starowolski Szymon. *Sarmatiae Bellatores*. Vol. 6. Vienna: Henricus Crithius, 1631. Original held by the Austrian National Library. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=lJVgAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
78. Tyszkowski K. Wojna o Smoleńsk, 1613–1615. Lwów : Tow. Naukowe, 1932. 176 p. URL:

- <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/100657/edition/112407/content>.
79. Tyszkowski K. Materiały do życiorysu Aleksandra Lisowskiego. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. T. 5, zesz. 1. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1932. S. 101–104.
 80. Wisner H. Lisowczycy. Warszawa, 1976. Książka i Wiedza. wyd. 1. 355 s.
 81. Żygulski Z. «Lisowczyk» Rembrandta – studium ubioru i uzbrojenia. *Buletyn Historii Sztuki*. Warszawa, 1964. S. 91–110. URL: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/2816/1/Zygulski_Lisowczyk_1964.pdf
 82. Байцар А. Україна та українці на європейських етнографічних картах. Львів : ЗУКЦ, 2022. 328 с. URL: https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/01/Baytsar-UKRAYINA-ta-ukraintsi-na-kartakh_book2021.pdf (дата звернення: 18.10.2025).
 83. Баран О. Валленштайн і козаки. 1978. С. 40–51. URL: <https://share.google/0irEoDnLZzQZmJg6X> (дата звернення: 09.08.2025).
 84. Богданов В. С. Фактор найманого війська під час національно-визвольної війни 1648–1657 рр. *Наукові праці. Історія*. 2012. Вип. 168. Том 180. С. 13–16.
 85. Буссов Конрад. Московская хроника, 1584–1613. М.–Л.: АН СССР, 1961.
 86. Варга Б. Украинские казаки на службе Габсбургов в международных военных конфликтах конца XVI – середины XVII в. *Дриновський збірник*. 2015 (8). 171–177.
 87. Вирський Д. Українське козацтво у хроніці Я. І. Петриція (бл. 1622 та 1637 рр.). *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 40–45.
 88. Войтович Л. В. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. 2020. Вип. 34. С. 129–148.
 89. Войтович Л. В. Українське козацтво у московській смуті. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 159–184. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/159-184Voytovych.pdf> (дата звернення: 06.09.2025).
 90. Войтович Л. В. Польське козацтво: легенди і дійсність. *Україна:*

- культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2020. Вип. 13. С. 5–33. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraina-polshcha/36-013-ukrayina-polshcha-vyp-13/?id=445>
91. Войтович Л., Голубко В.. Козацьке військо на іноземній службі у 1618–1648 рр. / Історія війн і військового мистецтва. Харків. Т. 2, 2018. С. 143–144.
 92. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7. Козацькі часи – до р. 1625. Київ, 1995. 624 с.
 93. Девіс Дж. А. Еволюція кавалерії під час військової революції: англійський досвід 1572–1604 : дис. ... магістра історії. Сан-Маркос, 2015. 120 с.
 94. Макарішин С. В. The role of Ukrainian Cossacks in the Lisovchyk detachments / Історія України та Європи в контексті збереження європейських цінностей: Міжнар. наук. конф. 8 листоп. 2024 р., м. Миколаїв : в рамках міжнар. проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези / Миколаїв : Видво ЧНУ імені Петра Могили, 2024. С. 134–136.
 95. Макарішин С. В. Антропонімія як індикатор культурної ідентичності у джерелах XVII століття / «Могилянські читання – 2025 : Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»: До 30-річчя ЧНУ імені Петра Могили. XXVIII Всеукраїнська щорічна науково-практична конференція: тези доповідей наукової секції «Історія та археологія». Миколаїв : Видво ЧНУ імені Петра Могили, 2025. С. 116–118.
 96. Макарішин С. В. Тенденції розвитку кінноти в європейських арміях у XVI–XVII ст. / Європейські цінності в Україні: історичний аспект: Міжнар. наук. конф. 17 черв. 2025 р., м. Миколаїв : в рамках міжнар. проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези / Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2025. С. 105–109.

97. Міронова І., Макарішин С. Військова революція в Європі кінця 16 – початку 17 ст.: трансформація армій та інтеграція нерегулярних сил // Старожитності Лукомор'я. 2025. № 2 (29). С. 56–65. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.2.332>
98. Сас П. Роставицька комісія та польсько-запорозька угода 1619 р. : монографія // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України : Наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 48–83.
99. Щербак В. Джерела формування українського козацтва. Україна в цивілізаційних потоках ранньої модернос. Київ, 2024. С. 103–168. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/51312/1/V_Shcherbak_GUKISSPRP_2024_KSUBG_FSHN_KIU.pdf (дата звернення: 03.07.2025). с 103
100. Щербак В. О. Зростання чисельності українського козацтва (кінець XVI – середина XVII ст.). *Наукові записки НаУКМА*. Том 19: Історичні науки. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. С. 37–42.